

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ГРОМАДЯНСЬКОГО
ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0131-з
спеціальності 013 «Початкова освіта»
освітньо-професійної програми «Початкова
освіта»

В. А. Гринь

Керівник: професор кафедри дошкільної та
початкової освіти, д. пед. н.

_____ Л. О. Сущенко

Рецензент: доцент кафедри дошкільної та
початкової освіти, к. пед. н.

_____ О. О. Андрющенко

Запоріжжя
2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра дошкільної та початкової освіти
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 013 «Початкова освіта»
Освітньо-професійна програма «Початкова освіта»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри _____
« ____ » _____ 2022 року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ**

Гринь Вікторії Анатоліївни

- 1. Тема роботи:** «Система управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів»
керівник роботи Сущенко Лариса Олександрівна, професор кафедри дошкільної та початкової освіти, д. пед. н.
затверджена наказом ЗНУ від «20» липня 2022 р. № 886-с
- 2. Строк подання студентом роботи:** 24 листопада 2022 р.
- 3. Вихідні дані до роботи:** матеріали педагогічної практики, курсових робіт
- 4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, що належить розробити):** на підставі аналізу філософської, психологічної та педагогічної літератури виявити соціально-педагогічні передумови громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів; проаналізувати стан розробленості проблеми управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти у педагогічній теорії та практиці; науково обґрунтувати систему управління громадянським вихованням майбутніх учителів початкових класів у вищій школі, виокремити педагогічні умови ефективного управління цим процесом; розробити організаційно-педагогічне забезпечення функціонування та розвитку системи управління громадянським вихованням майбутніх учителів початкових класів у вищій школі; експериментально перевірити ефективність системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО на основі багатофакторного оцінювання рівня громадянської вихованості студентів як результату управління цим процесом.
- 5. Перелік графічного матеріалу:** таблиць – 3, рисунків – 5.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Консультант	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Сущенко Л. О.	03.02.22 р.	03.02.22 р.
Розділ 1	Сущенко Л. О.	15.03.22 р.	15.03.22 р.
Розділ 2	Сущенко Л. О.	14.05.22 р.	14.05.22 р.
Розділ 3	Сущенко Л. О.	01.09.22 р.	01.09.22 р.
Висновки	Сущенко Л. О.	18.10.22 р.	18.10.22 р.

7. Дата видачі завдання: 03.02.22 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-лютий	виконано
2	Написання вступу	квітень	виконано
3	Написання першого розділу	травень-червень	виконано
4	Написання другого розділу	серпень	виконано
5	Написання третього розділу	вересень	виконано
6	Написання висновків	жовтень	виконано
7	Оформлення роботи, рецензування	листопад	виконано
8	Захист	грудень	виконано

Студент _____ **В. А. Гринь**
(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____ **Л. О. Сущенко**
(підпис) (прізвище та ініціали)

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ **Ю. Є. Зубцова**
(підпис) (прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 101 с., 3 таблиці, 5 рисунків, 111 джерел.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити ефективність системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти.

Об'єкт дослідження: управління вихованням майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти.

Предмет дослідження: система управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у вищій школі.

Для розв'язання поставлених завдань, досягнення мети та перевірки гіпотези використано такі методи дослідження: *теоретичні*: аналіз наукової літератури та нормативно-законодавчих актів з питань організації виховання майбутніх учителів початкових класів для визначення ступеня розробленості проблеми дослідження й з'ясування соціально-педагогічних передумов громадянського виховання студентської молоді; систематизація й узагальнення наукових положень для обґрунтування системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у вищій школі та її організаційно-педагогічного забезпечення; моделювання для розробки кваліметричної моделі оцінки рівня управління процесом громадянського виховання студентів закладу вищої освіти; *емпіричні*: спостереження, бесіди, анкетування, інтерв'ювання, експертне оцінювання з метою визначення впливу різних чинників організації процесу громадянського виховання на якість цього процесу у закладі вищої освіти; дослідно-експериментальна робота для перевірки ефективності системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів; *методи математичної статистики* для визначення статистичної

значущості отриманих під час експерименту результатів.

Теоретичне значення дослідження полягає в науковому обґрунтуванні системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що розроблена, теоретично обґрунтована система управління громадянським вихованням майбутніх учителів початкових класів в освітньому процесі університету пройшла експериментальну перевірку, що дає можливість упроваджувати цю систему в умовах закладу вищої освіти.

Галузь використання: заклади вищої освіти.

УПРАВЛІННЯ, ПРОЦЕС ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ, СИСТЕМА, МАЙБУТНІ УЧИТЕЛІ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ, ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.

SUMMARY

Hryn V. A. Management System of Civic Education for Future Primary School Teachers

The qualifying work consists of an introduction, three chapters, conclusions, a list of references (111 items). The volume of the qualifying paper is 101 pages (with 80 pages of the main text). The work contains 3 tables and 5 figures.

The purpose of the study is to theoretically substantiate, develop and experimentally test the effectiveness of the management system of civic education of future primary school teachers in higher educational institutions.

According to the subject and purpose the tasks of research are formulated as follows:

1. Identify socio-pedagogical prerequisites for civic education of future primary school teachers on the grounds of the analysis of philosophical, psychological and pedagogical literature.
2. Analyze the state of development of the problem of managing the process of civic education of future primary school teachers in higher education institutions in pedagogical theory and practice.
3. Scientifically substantiate the system of management of civic education of future primary school teachers in higher education, identify pedagogical conditions for effective management of this process.
4. Develop organizational and pedagogical support for the functioning and development of the management system of civic education of future primary school teachers in higher education.
5. Experimentally test the effectiveness of the management system of the process of civic education of future primary school teachers on the basis of multifactor assessment of the level of civic education of students as a result of managing this

process.

The object of the research is to manage the education of future primary school teachers in higher education institutions.

The subject of the research is the system of management of the process of civic education of future primary school teachers in higher education.

The first chapter «Management of civic education of future primary school teachers as a pedagogical problem» analyzes the socio-pedagogical prerequisites for civic education of future primary school teachers in higher education institutions; it also covers the state of management of civic education of future teachers in the practice of professional training.

The second chapter «Scientific, substantive and organizational principles of management of civic education of future primary school teachers» deals with the theoretical justification of the management of civic education of future primary school teachers in professional training.

The third chapter «Experimental testing of the effectiveness of the management system of civic education of future primary school teachers in higher education institutions» presents the features of the organization of experimental testing of the system under study.

Key words: management, process of civic education, system, future primary school teachers, organizational and pedagogical support.

ЗМІСТ

Вступ.....	8
Розділ 1. Управління громадянським вихованням майбутніх учителів початкових класів як педагогічна проблема.....	14
1.1. Соціально-педагогічні передумови громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти.....	14
1.2. Аналіз наукових досліджень з проблеми управління громадянським вихованням здобувачів вищої освіти.....	20
1.3. Стан управління громадянським вихованням майбутніх учителів початкових класів у практиці професійної підготовки.....	25
Розділ 2. Наукові, змістові та організаційні засади управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів.....	38
2.1. Теоретичне обґрунтування системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у професійній підготовці.....	38
2.2. Організаційно-педагогічне забезпечення системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів.....	48
Розділ 3. Експериментальна апробація ефективності системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти.....	60
3.1. Методика проведення формувального етапу експерименту та його результати.....	60
3.2. Методичні рекомендації щодо реалізації системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти	72
Висновки.....	88
Список використаних джерел.....	91

ВСТУП

Актуальність дослідження. Становлення демократичного суспільства в Україні зумовлює необхідність реорганізації громадянського виховання студентів закладів вищої освіти. Зміни, що нині відбуваються у вищій освіті, мають глибоке підґрунтя і потребують розв'язання проблеми виховання високосвідомого громадянина з активною життєвою позицією.

У контексті зазначених проблем кардинального переосмислення потребують виховні завдання вищої школи. Змінюються стратегічні цілі громадянського виховання студентської молоді, концептуальні основи якого визначені в ряді нормативних документів: у «Державній національній програмі «Освіта: Україна ХХІ століття» [28], «Концепції національного виховання студентської молоді» [53], «Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті» [72], «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» [52], «Концепції національно-патріотичного виховання молоді» [54], Концепції Нова українська школа. Вища освіта, крім підготовки конкурентоспроможного фахівця, має сприяти формуванню його громадянської позиції, підвищенню рівня громадянської свідомості.

У численних наукових працях (О. Алексеєва [1], В. Безродна [11], Г. Дмитренко [30], В. Дубровський [32], П. Ігнатенко [43], Ю. Іщенко [44], С. Рябов [85; 86] та ін.), присвячених питанням становлення громадянського суспільства, як провідну умову його розвитку та функціонування виокремлюють виховання громадянина. Одним із ефективних шляхів розв'язання цього завдання є комплексне й цілеспрямоване вирішення проблем управління освітнім процесом у закладі вищої освіти, зокрема процесом виховання.

Теоретичним підґрунтям розв'язання зазначеної проблеми є наукові ідеї й положення теорії управління, зокрема освітніми системами різних

рівнів, що викладено в працях В. Алфімова [2], Л. Даниленко [25], Г. Єльнікової [33], В. Лугового [67], В. Олійника [74], В. Пікельної [75], Т. Сорочан [91], Є. Хрикова [97], а також управління вихованням учнівської молоді, які розглянуто в роботах В. Бондаря [17], Б. Кобзаря [48], Ю. Конаржевського [49, 50], В. Крижка [61], В. Маслова [69], М. Портнова [78], П. Худомінського [99] та ін.

Науковому осмисленню проблеми управління процесом громадянського виховання здобувачів вищої освіти сприяють також наукові розвідки вітчизняних та російських учених, які присвячені: теоретико-методологічним засадам формування громадянської культури (Н. Дерев'янка [27], В. Іванчук [41]); основним напрямкам та чинникам громадянської соціалізації студентів (В. Шабанов [102]); організації громадянської освіти (І. Галактіонова [20], Т. Ладиченко [64], О. Мальцева [68], Л. Мисик [70]); виявленню педагогічних умов громадянського виховання особистості (В. Астахова [7], Є. Берднікова [12], І. Бех [13; 15], В. Івашковський [42]); психологічним аспектам становлення громадянськості особистості (Л. Снігур [88]) та розвитку громадянської спрямованості особистості (М. Боришевський [18]); формуванню громадянських цінностей (Л. Корінна [55]) та громадянської позиції (Н. Корпач [58], М. Чельцов [100]).

В останнє десятиліття предметом посиленої уваги ряду науковців стали теоретико-методологічні проблеми виховного процесу, зокрема організації процесу виховання студентської молоді (І. Бех [13], В. Караковський [73], С. Карпенчук [46], М. Красовицький [59], Л. Новікова [73], О. Сухомлинська [92; 93], Н. Щуркова [108] та ін.), а також питання громадянського виховання студентів у ЗВО (Г. Ржевська [83], І. Соколова [89], І. Сопівник [90], Р. Сопівник [90], О. Шестопалюк [104] та ін.).

Концептуальні засади професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів розкрито у низці досліджень учених (Н. Бібік, О. Біда,

В. Бондар, Н. Кічук, Л. Коваль, О. Комар, А. Крамаренко, С. Литвиненко, І. Підласий, І. Полякова, Р. Пріма, О. Савченко, Л. Сущенко, О. Федій, Л. Хомич, Л. Хоружа, І. Шапошнікова, З. Шевців та ін.).

Разом із тим, аналіз наукових педагогічних джерел засвідчив, що такий важливий аспект в освіті, як управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів не став предметом спеціального дослідження. Поза увагою дослідників залишилося наукове обґрунтування змісту, методів і форм управління процесом громадянського виховання здобувачів вищої освіти та відповідного організаційно-педагогічного забезпечення.

Отже, недостатня теоретична розробленість зазначеної проблеми, її соціальна та практична значущість зумовили необхідність розробки системи ефективного управління процесом громадянського виховання студентської молоді у ЗВО та його організаційно-педагогічного забезпечення, що й зумовило вибір теми кваліфікаційної роботи: *«Система управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів»*.

Об'єкт дослідження – управління вихованням майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти.

Предмет дослідження – система управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у вищій школі.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити ефективність системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти.

Відповідно до предмета й мети сформульовано завдання дослідження:

1. На підставі аналізу філософської, психологічної та педагогічної літератури виявити соціально-педагогічні передумови громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів.

2. Проаналізувати стан розробленості проблеми управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти у педагогічній теорії та практиці.

3. Науково обґрунтувати систему управління громадянським вихованням майбутніх учителів початкових класів у вищій школі, виокремити педагогічні умови ефективного управління цим процесом.

4. Розробити організаційно-педагогічне забезпечення функціонування та розвитку системи управління громадянським вихованням майбутніх учителів початкових класів у вищій школі.

5. Експериментально перевірити ефективність системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО на основі багатофакторного оцінювання рівня громадянської вихованості студентів як результату управління цим процесом.

Для розв'язання поставлених завдань та досягнення мети використано такі методи дослідження: *теоретичні*: аналіз наукової літератури та нормативно-законодавчих актів з питань організації виховання майбутніх учителів початкових класів для визначення ступеня розробленості проблеми дослідження й з'ясування соціально-педагогічних передумов громадянського виховання студентської молоді; систематизація й узагальнення наукових положень для обґрунтування системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у вищій школі та її організаційно-педагогічного забезпечення; моделювання для розробки кваліметричної моделі оцінки рівня управління процесом громадянського виховання студентів закладу вищої освіти; *емпіричні*: спостереження, бесіди, анкетування, інтерв'ювання, експертне оцінювання з метою визначення впливу різних чинників організації процесу громадянського виховання на якість цього процесу у закладі вищої освіти; дослідно-експериментальна робота для перевірки ефективності системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів; *методи*

математичної статистики для визначення статистичної значущості отриманих під час експерименту результатів.

Теоретичне значення дослідження полягає в науковому обґрунтуванні системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що розроблена, теоретично обґрунтована система управління громадянським вихованням майбутніх учителів початкових класів в освітньому процесі університету пройшла експериментальну перевірку, що дає можливість упроваджувати цю систему в умовах закладу вищої освіти.

РОЗДІЛ 1

УПРАВЛІННЯ ГРОМАДЯНСЬКИМ ВИХОВАННЯМ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Соціально-педагогічні передумови громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти

Незалежно від епохи, соціальних та політичних змін, навіть соціальних катаклізмів, роль суспільства та держави у формуванні особистості залишається провідною. Нині в Україні здійснюється пошук власних шляхів виховання високосвідомого громадянина з активною життєвою позицією, а відтак проблема виховання громадянина у закладі вищої освіти пов'язана з необхідністю переосмислення теоретичних основ громадянського виховання, врахування сучасної суспільної ситуації, що потребує орієнтації на цінності громадянського суспільства.

Загальновідомо, що передумова – це попередня умова існування, виникнення, діяння чого-небудь; вихідний пункт міркування [19]. Виховання громадянина пов'язане з ідеєю громадянського суспільства, яка бере початок у Стародавній Греції та Римі. В античній філософії громадянин – це житель міста. Доцільно пам'ятати, що у філософській школі Конфуція (551-479 рр. до н.е.; Стародавній Китай) вивчалась особистість не «для себе» [71]. При цьому поняття суспільства та держави розглядалися як єдине ціле. Таких підходів дотримується й Платон. На його думку, громадянин – людина, яка живе для держави [77]. В Аристотеля поняття «громадянин» було співзвучне з державою і суспільством, які він розділив та виділив політичні характеристики громадянина (громадянство батьків, членство в політичних гуртках, користування конституційними правами, участь у законодавчій та виконавчій владі) [6].

Початок ХХІ століття позначився не тільки появою та вдосконаленням нових цивілізаційних здобутків, які покликані значно полегшити працю людей, їх побут. На фоні безперечно прогресивних досягнень можна спостерігати ряд негативних явищ.

Питання гармонії національних і загальнолюдських цінностей знайшли своє відображення в науковій статті В. Андрущенка та Ю. Руденка, в яких автори стверджують: «Необхідно все зробити для того, щоб багатогранний процес реформування освіти спрямовувався на реалізацію завдань розвитку моралі, інтелекту, волі, духовності з метою формування національного характеру кожної особистості на вищому рівні, який вимагається історичним етапом побудови незалежної України» [4, с. 11]. Науковці дають характеристику національному характеру українця та його взаємозв'язки з національним ідеалом людини, окреслюють основні шляхи і засоби виховання національного характеру. О. Шестоपालюк вважає, що процесу формування правового громадянського суспільства багато в чому заважає те, що в підготовці майбутнього громадянина акцент нині робиться лише на знання про громадянськість. Автор вважає, що «потрібно розробити процедури формування громадянської свідомості та поведінки» [106, с. 555]. Нині освіта, на думку В. Кременя, є «середовищем накопичення соціального капіталу» [60, с. 11].

Стан громадянської вихованості є предметом дослідження багатьох науковців. На думку А. Лесечко, існуюча в нашій державі система освіти слабо зорієнтована на формування в молоді демократичних цінностей, виховання громадянина демократичної держави [66]. С. Лашина констатує, що виховний процес у навчальних закладах втрачає свою ефективність і результативність [65]. Ми підтримуємо думку М. Барно, який стверджує, що «освіта в цілому являє собою основу і навіть платформу для побудови суспільних відносин» [10, с. 4] і тому досить актуальними є питання виховання при підготовці фахівця ХХІ століття.

Переконаливою є думка О. Тягло, що держава переживає нині період демократичного транзиту, автор підкреслює актуальність громадянської освіти та виховання як засобу пристосування до перехідного стану суспільства та до засвоєння демократичних цінностей, норм, алгоритмів діяльності [96, с. 88]. Вважаємо, що реформування країни у напрямі гуманізації та демократизації суспільства настійно вимагає створення механізму досягнення означених цілей. Перші кроки щодо створення відповідного інструментарію мають бути зроблені саме у сфері освіти, враховуючи еволюцію розгляду проблеми громадянського виховання особистості.

Україна, здобувши суверенітет у недалекому минулому, нині знаходиться на перших етапах державотворення та національно-культурного відродження. У цей час важливим є якісне виховання студентської молоді в дусі поваги до національних цінностей, як матеріальних, так і духовних; відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій [26]. У Конституції України стверджується, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [51, с. 4]. Тенденції розвитку суспільства свідчать про те, що неодмінною передумовою й водночас головним чинником прогресивних суспільних перетворень є зміни в способі громадянського мислення. Обґрунтовуючи місце й роль вищої освіти в сучасному суспільстві та з'ясовуючи специфіку освіти як об'єкта державного управління, науковець Л. Пшенична зазначає: «Сучасною парадигмою соціального поступу можна вважати розвиток суспільства через розвиток вищої освіти. Розвиток індивідуальності набуває головного важеля для подальших бажаних та очікуваних результатів» [80, с. 7]. Перебіг суспільно-політичних та економічних перетворень, стабільність і могутність держави залежать від свідомості її громадян.

Ми підтримуємо думку С. Пирожкова, що державотворення України, національне відродження її народу нерозривно пов'язані з формуванням громадянської самосвідомості молоді, якому передують відмінності у способі

громадянського мислення [76]. У зв'язку з цим уваги заслуговують дослідження В. Тамбовцева, націлені на державу як ініціатора розвитку громадянського суспільства, яке об'єктивно сприяє зростанню добробуту держави [94]. При цьому актуальними для нас є дослідження щодо національного виховання студентської молоді [5; 9; 31].

Громадянське виховання є предметом посиленої уваги науковців.

Громадянське виховання у ЗВО України має досить ґрунтовну теоретико-правову базу, на яку ми спираємось у дослідженні управління даним процесом. В. Андрущенко відзначає, що виховання є відповідальною діяльністю, бо направлене на формування особистості [3]. Студенти та викладачі вищої школи України усвідомлюють необхідність долучення до європейського досвіду, демократичних цінностей у процесі управління процесом громадянського виховання студентів.

Дослідженню проблеми громадянської освіти присвячено роботи багатьох науковців, а саме: А. Галактіонової [20], Ю. Іщенко [44], Т. Ладиченко [64], О. Мальцевої [68], Л. Мисник [70], С. Рябова [86] та ін.

Важливим є твердження К. Чорної про те, що основними завданнями виховання підростаючого покоління є розвиток людяності, підготовка до самостійного життя й діяльності в суспільстві, формування громадянської культури [101]. У зв'язку з цим до основних завдань ЗВО віднесено підготовку свідомої інтелігенції, вироблення чіткої громадянської позиції студентів, прищеплення молоді віри в закон як гарант свободи, створення умов для розвитку загальної культури студентства, формування потреби у здоровому способі життя [53]. Виховання на основі засвоєння певних цінностей, на думку І. Беха, є головним напрямом у формуванні особистості, її духовного світу та духовної культури [13]. Головною соціальною цінністю при цьому слід вважати особистість і приділяти належну увагу утвердженню такого ідеалу, й «першим завданням у цьому напрямку повинно стати формування нового типу громадянина» [20, с. 55].

Переконливою є думка М. Рагозіна, що «громадянин – це людина, яка живе в демократичній правовій державі і має конституційно гарантовані невід’ємні права й свободи» [81, с. 16]. Іншої думки дотримується політолог І. Галактіонова, яка вважає, що «громадянин – підданий конкретної держави або свідомий член суспільства» [20, с. 53]. Слушні міркування щодо становлення громадянина висловив у своїй праці В. Глушко. Науковець вказує на важливість зусиль викладачів, родини, суспільних організацій у даному процесі [21].

Організація єдиного простору формування громадянської вихованості студентів, їх індивідуального розвитку є завданням закладу вищої освіти [38]. Центром системи освіти стає особистість як соціальна цінність. На думку О. Терещенко, «виховний процес орієнтований на розвиток особистості, здатної творити себе й своє життя, постійно оновлювати знання, швидко адаптуватися до змін у соціокультурній сфері, організовувати працю в умовах ринкової економіки» [95, с. 52]. Ми погоджуємося з думкою В. Дубровського, що «діяльність у рамках виховного процесу в закладах освіти спрямована на підготовку громадянина України до самостійного життя у демократичному суспільстві» [32, с. 12].

У Концепції громадянського виховання особистості визначено, що громадянськість – це інтегрована якість особистості, яка формується в процесі громадянського виховання. Громадянськість – це багатоаспектне поняття, яке є фундаментальною духовно-моральною якістю, світоглядною характеристикою особистості, що має культурологічні засади [52]. Виховання громадянськості є однією з умов підготовки покоління людей, здібних відродити суспільство та духовність нації, розвинути ідею державності, звернену до людини [87].

Отже, громадянськість детермінує наявність певної громадянської позиції людини, що забезпечує її активну участь у всіх соціально-економічних, політичних і соціальних перетвореннях у державі, а значить, створює умови для формування більш динамічних, демократичних

суспільних відносин. Тому соціолог М. Головатий пропонує виокремлювати два аспекти поняття «громадянськість»: 1) громадянин як підданий конкретної держави; 2) громадянин як свідомий член суспільства [23, с. 98].

Побудова громадянського суспільства в країні зумовлює необхідність громадянської освіченості населення всіх вікових категорій. Інтелектуальний складник є основоутворюючим для утвердження громадянської позиції та вияву громадянської активності.

Володіння необхідною інформацією на рівні вільного її застосування в життєвих ситуаціях певним чином формують здатність особи до узагальнення набутого життєвого досвіду. Усвідомлення сприйнятого позитивного досвіду, на нашу думку, призводить до формування стійкої життєвої позиції, яка надалі може розглядатися з позиції активності, зрілості та вияву її особистістю на рівні апріорі.

На підставі аналізу літератури виокремлено соціально-педагогічні передумови громадянського виховання, а саме: становлення громадянського суспільства в Україні як незалежній демократичній державі вимагає створення на різних інституціональних рівнях оптимальних умов для управління виховним процесом щодо формування громадянськості як провідної риси особистості, здатної стати активним суб'єктом суспільно-політичної та правової діяльності, брати участь в управлінні державою, розв'язанні завдань загальнонаціонального та місцевого рівня, усвідомлювати себе повноправним громадянином України; інтеграція освіти до світового освітнього простору передбачає модернізацію управління вихованням студентів закладів вищої освіти у контексті вимог Болонського процесу з метою переходу від авторитарної до мобільної, відкритої й демократичної системи управління; мобілізація соціально-економічних та соціокультурних ресурсів у сучасному українському суспільстві, які впливають на національну систему виховання й постають дієвим чинником розвитку громадянської культури студентської молоді, що потребує суттєвого реформування управлінських процесів в освіті.

Таким чином, проблема громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів потребує подальшого дослідження з питань управління даним процесом.

1.2. Аналіз наукових досліджень з проблеми управління громадянським вихованням здобувачів вищої освіти

Незалежно від епохи, соціальних та політичних змін, навіть соціальних катаклізмів роль суспільства та держави у формуванні особистості залишається провідною. Нині перетворення в освіті спрямовуються на «створення необхідних умов для розвитку духовно-культурних та інтелектуально-творчих особистісних сил, виховання шанобливого ставлення до національних святинь, підготовку професіонала-патріота України». Сучасний вищий навчальний заклад, готуючи конкурентоспроможного фахівця, виховує громадянина держави. Наукові засади організаційної роботи зі студентами є необхідним підґрунтям як усієї концепції виховної роботи у закладі вищої освіти, так і громадянського виховання зокрема.

Заслуговують на увагу дослідження В. Крижка та І. Мамаєвої, які визначають управління як цілеспрямовану дію на об'єкт з метою змінити його стан або поведінку у зв'язку зі зміною обставин. При цьому завданням є формування загальних цілей і об'єднання зусиль учасників спільної діяльності для їх досягнення. Доцільно для нашого дослідження зазначити, що управління вихованням, на думку науковців, має специфіку: необхідність врахування інтересів держави й особистості, недопустимість маніпуляції розвитком і вихованням студента тощо [61].

Важливою умовою формування ефективного управління вихованням студентської молоді виступає необхідність впровадження у навчальний процес ЗВО співробітництва між об'єктом та суб'єктом виховання та зниження командно-адміністративних методів управління [47]. Розділяємо

думку В. Карпова щодо виокремлення основних характеристик управління вихованням студентів, а саме: оптимального співвідношення централізації та децентралізації управління вихованням студентів у залежності від характеру поставлених завдань; участь професорсько-викладацького складу ЗВО в управлінні вихованням студентів на основі принципів колегіальності, гласності, свободи обговорення рішень та інші [47].

Розглядаючи державно-громадське управління розвитком освіти, науковці Л. Калініна й Л. Грицяк підкреслюють, що підготовка молоді до життя у демократичній правовій державі має ґрунтуватися на демократичних цінностях і повазі до прав людини. Саме у цьому автори вбачають надскладне завдання навчальних закладів: «готувати до життя нове покоління громадян, спроможних будувати демократичну та правову державу» [45, с. 61].

Становлення молоді людини як громадянина у вузі є однією з найактуальніших, багатогранних і складних проблем. Адже саме у закладі вищої освіти студенти починають реалізовуватися як громадяни. Відомо, що саме під час навчання у вузі юнацтво набуває можливості реально впливати на вибудову громадянського суспільства шляхом набутого виборчого права, участі в політичному житті, реалізації себе в наукових проектах, безпосередньому виявленні своєї волі. Важливо, щоб в основі діяльності педагогів, вихованців та їх батьків лежала сукупність ідей, які визначають майбутнє закладу та націлюють юнаків і дівчат на оволодіння загальнолюдськими цінностями. О. Терещенко зазначає, що головним результатом громадянського виховання є підвищення рівня громадянської вихованості особистості [95].

Як відомо, вищий навчальний заклад є складноорганізованою системою. «Управління освітою – цілеспрямована зміна її стану. Ефективне і результативне управління потребує знання природи об'єкта управління, наявності відповідної інформації для прийняття управлінських рішень, механізмів та ресурсів їх реалізації» [67, с. 944]. На думку Т. Рогової,

«сутність управління в широкому значенні пов'язана з поняттям «забезпечення»» [84, с. 7].

Досліджуючи проблеми управління виховною роботою у вищій школі, Б. Корольов визначає даний процес як «чітке визначення функцій суб'єктів виховної роботи, відбір найефективніших засобів впливу на студентство, врахування всіх об'єктивних і суб'єктивних чинників виховання з забезпеченням активної ролі в цьому процесі студентства» [56, с. 61]. Науковець наголошує, що варто складати науково обґрунтовані програми виховання студентів. При цьому визначати в них функції управління та їх розподіл між суб'єктами. Цілком погоджуємося з дослідником та враховуємо в системі управління процесом громадянського виховання студентів закладу вищої освіти виділені Б. Корольовим чинники ефективного управління виховним процесом, а саме: чітке визначення мети, завдань виховання, чіткий розподіл функцій між суб'єктами виховного процесу тощо [56].

На думку С. Юрченко, основними ланками управління є продумане й чітке планування всієї навчально-виховної роботи (на основі аналізу та діагностики процесу); визначення вузлових питань контролю; навчання педагогічних кадрів, узагальнення й поширення передового досвіду; втілення досягнень психолого-педагогічної науки в практику; продуманий аналіз результатів контролю; періодичне підбиття підсумків роботи, їх систематизація й корегування; перевірка виконання ухвалених рішень [109]. Цінною є думка науковця О. Терещенко, що «нині доцільно говорити про вдосконалення виховного процесу та модифікацію системи управління» [95, с. 53].

Запорукою ефективності управлінських дій є володіння якомога повнішим об'ємом інформації з проблеми, яка розглядається. Але саме лише володіння інформацією не забезпечує правильного вибору управлінського рішення. Успіх прийняття рішень залежить у певній мірі від нестандартного підходу до ситуації та бажання творчо розв'язувати поставлені задачі.

Управлінські рішення є результатом творчого акту, та не існують у готовому вигляді на всі випадки життя. Це, перш за все, відноситься до управління людьми – найбільш нестандартними елементами управлінської системи. При цьому ми погоджуємося з думкою, що управлінське рішення варто розглядати як елементарну одиницю управління.

Управління має забезпечувати оптимізацію прийняття рішень тими, кого вони безпосередньо стосуються, й спонукати кожного суб'єкта управління самостійно ухвалювати управлінські рішення. При цьому зауважимо, що прийняття рішень може бути оптимальним лише в тому випадку, якщо відбуватиметься завдяки поєднанню управлінських та виконавських дій.

Розглядаючи управління вихованням студентів, А. Жигadlo виділяє наступні умови ефективності даного процесу: демократизація стосунків учасників виховного процесу, гуманізація виховного середовища, виявлення рівня компетентності суб'єктів управління та визначає управління як цілеспрямовану, комплексну та скоординовану діяльність суб'єктів виховної системи щодо створення умов, направлених на досягнення поставлених цілей [35]. Створюючи ситуації, які стимулюють та формують особистісні якості студентів, гарний педагог робить педагогічне керівництво малопомітним, але дієвим та ефективним.

При організації управління процесом громадянського виховання студентів слід врахувати фактори впливу, які виділив О. Шестопалюк, вивчаючи формування громадянської свідомості студентської молоді, а саме: соціальні (соціально-політична й економічна ситуація в країні, рівень життя населення, рівень розвитку громадянського суспільства тощо), психологічні (рівень освіти молоді, інтереси, потреби, цінності молоді, мотиви громадянської діяльності, рівень демократичних відносин, сформованих у ЗВО тощо) [105].

Аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що управлінські дії керівника щодо створення організаційно-педагогічних, психологічних та

матеріально-технічних умов для розвитку громадянськості є запорукою ефективності управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів. При цьому якраз від керівника залежить створення умов організації управління виховним процесом, за яких він має набути опосередковано-непрямого характеру, який виявляється, з одного боку, в широкому залученні органів студентського самоврядування до організації та управління виховним процесом, а з іншого – студенти не відчують прямого тиску керівництва, що викликає зворотну довіру, стимулює їх ініціативу та соціальну активність. Це можливо за певних умов, а саме: визначення мети та завдань виховної роботи, складання чіткого плану, вмілий розподіл конкретних обов'язків, максимальне залучення органів студентського самоврядування, а також зміщення керівництвом закладу акцентів контролю з ходу виховного процесу на його кінцевий результат. Досягти реального підвищення ефективності громадянського виховання студентів ЗВО можливо, створивши певні педагогічні умови, які визначені в п. 2.1. роботи.

Таким чином, урахування теоретичних положень щодо сутності управління освітніми системами, зокрема виховною системою ЗВО, мети, змісту та форм організації громадянського виховання, громадянської вихованості студентів як результату функціонування виховної системи закладу, а також визначених соціально-педагогічних передумов громадянського виховання студентської молоді в сучасному соціумі дає підстави визначити управління процесом громадянського виховання студентів закладів вищої освіти як діяльність керуючої підсистеми, що спрямована на створення умов ефективного функціонування й розвитку навчально-виховного процесу закладу вищої освіти та забезпечує його перехід у якісно новий стан з метою підвищення рівня громадянської вихованості студентів.

Суб'єктами управління процесом громадянського виховання студентів виступають представники ректорату, декани, завідувачі кафедр, викладачі,

співробітники закладу, керівники громадських організацій, студентське самоврядування, батьки. Виховання є більш результативним, якщо управління даним процесом планомірне та систематичне. Тому впровадження в практику закладів вищої освіти системи управління зазначеним процесом та відповідного організаційно-педагогічного забезпечення нині є актуальним.

Здійснивши теоретичний аналіз проблем управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів, нами з'ясовано, що, незважаючи на широкий спектр досліджень з управління вихованням, управління громадянським вихованням студентів недостатньо досліджене. У зв'язку з цим потребує вивчення результат громадянського виховання студентів в практиці ЗВО та стан управління даним процесом.

1.3. Стан управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у практиці професійної підготовки

Дослідження стану управління процесом громадянського виховання та рівня громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів проводилося на базі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

В експерименті взяли участь 92 учасники. Серед них 73,7% – студенти (з них 7,2% – суб'єкти управління); 22,4% – керівники, викладачі та працівники закладу; 3,9% – батьки та представники громадських організацій.

Учасниками експерименту виступили студенти, які навчалися на різних курсах у вищеназваному ЗВО. Спектр спеціальностей, студентів, що брали участь в експерименті, різний. Підбір контрольних та експериментальних груп дозволив узагальнювати одержані результати та робити відповідні висновки і запропонувати рекомендації до використання в закладах вищої освіти.

Метою констатувального етапу педагогічного експерименту було з'ясування стану управління громадянським вихованням студентів у практиці вищої школи. У зв'язку з цим було заплановано: проведення вхідного діагностування щодо визначення рівня управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів; визначення рівня громадянської вихованості студентів, що відповідає існуючим рівням управління даним процесом; аналіз одержаних результатів.

В основу констатувального етапу було покладено припущення, що розробка методики визначення рівня управління процесом громадянського виховання та громадянської вихованості студентів на основі багатofакторного оцінювання дозволить об'єктивно з'ясувати реальний стан даного процесу в практиці вищої школи та встановити початкові дані формувального етапу експерименту.

До визначення рівня громадянської вихованості студентів закладів вищої освіти було опрацьовано наукові джерела з питань діагностування рівня громадянської вихованості молоді. Слід відзначити, що переважна більшість робіт цього напрямку присвячена діагностуванню вихованості учнів (В. Гнатюк [22], І. Зверєва [36] та ін.) і не може бути в цілому використана для діагностики громадянського виховання студентів закладу вищої освіти.

Виконавцями дослідження були учасники процесу громадянського виховання студентської молоді закладів вищої освіти: співробітники ЗВО, студенти, їх батьки, представники громадських організацій. Вивчення стану управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів проходило в два етапи: підготовчий і діагностичний. На кожному етапі технологія організації передбачала постановку мети, відбір методів, добір виконавців та аналіз результатів діяльності.

На першому, підготовчому, етапі дослідження було заплановано розробити комплекс діагностичних методик для визначення рівня управління

процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів та рівня їхньої громадянської вихованості.

У ході даного етапу були поставлені локальні завдання: розробити методику визначення рівня громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів, кваліметричну модель визначення рівня управління процесом громадянського виховання студентів; визначити шкалу для диференціації рівнів громадянської вихованості студентів та рівнів управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у ЗВО.

Припускаємо, що достатньою умовою ефективності методики визначення рівня громадянської вихованості студентської молоді буде врахування думки однолітків, педагогічних працівників та самооцінка студента щодо вияву в житті складників громадянської вихованості, а саме: інтелектуального, емоційно-ціннісного та дієво-практичного. Визначення рівня управління процесом громадянського виховання у ЗВО передбачало застосування кваліметричних методів дослідження.

Під час розробки методик, визначення динаміки результатів управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів використовувалися такі методи дослідження, як анкетування, спостереження, консиліум. Учасниками дослідження на даному етапі були співробітники ЗВО та студентські лідери.

Цінною для нашого дослідження є думка С. Савченка щодо оцінних характеристик результативності навчально-виховного процесу ЗВО. На думку автора, вони повинні відображати різні варіанти розвитку соціально-педагогічних систем, що мають альтернативні шляхи еволюції під впливом соціуму.

Нами були розроблені критерії, параметри, показники та рівні сформованості громадянської вихованості студентської молоді, за допомогою яких продіагностовано громадянську вихованість по складниках, а саме: інтелектуальному (усвідомленість студентів про громадянськість);

емоційно-ціннісному (емоційно-підсвідоме (на рівні почуттів) ставлення студентів до громадянськості); дієво-практичному (активне та свідоме ставлення до використання в процесі життєдіяльності громадянських цінностей).

При визначенні рівня сформованості громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів оцінювалися параметри (відповідні прагнення, знання, вміння), що характеризували прояв складників громадянської вихованості студентів.

Початковий рівень фіксувався в тому випадку, якщо складники громадянської вихованості виявлялися неявно. Студентам із даним рівнем громадянської вихованості притаманні такі риси: обмежена примітивна лексика (переважають сленгові вислови); орієнтація в галузі загальних знань відсутня; необізнаність у світових подіях; перевагу надають перегляду бойовиків, трилерів; газет не читають; упевнені в своїй розумовій неперевершеності, апатичне ставлення до закладу, де навчаються; зневіреність у майбутньому держави та в своєму особистому; непунктуальність; імпульсивність; невизнання субординації; нехтування колективними справами; непослідовність думок, дій, часто спізнюються на заняття, заходи; вказівок не виконують, роблять усе на власний розсуд; здатні піддаватися впливові; не вміють раціонально розподіляти час; потребують контролю та ін.

Таблиця 1.1

**Рівні сформованості громадянської вихованості студентів
за сучасних умов**

№ п/п	Складники громадянської вихованості	Результат діагностування компонентів за рівнями (проміжки)		
		Рівні		
		Сутнісний	Фрагментарний	Початковий
1.	Інтелектуальний (І)	[12-15]	[5-11]	[0-4]
2.	Емоційно-ціннісний (Е)	[12-15]	[5-11]	[0-4]
3.	Дієво-практичний (П)	[12-15]	[5-11]	[0-4]
Коефіцієнт громадянської вихованості (к)		$0,8 \leq k \leq 1$	$0,45 \leq k < 0,8$	$0 \leq k < 0,45$

Фрагментарний рівень визначається, якщо спостерігався епізодичний вияв складників громадянської вихованості: вибіркоче ставлення до дотримання громадянських цінностей у своїй поведінці; недостатнє уявлення про громадянськість; ситуативний інтерес до громадянськості, зумовлений лише зовнішніми стимулами освітнього процесу.

Сутнісний рівень фіксувався в тому випадку, якщо всі складники мали стабільний характер. У майбутніх учителів початкових класів, які були віднесені до сутнісного рівня, були явно виражені й постійно виявлялися такі якості: багатий лексичний запас; орієнтування в галузі загальних знань; усвідомлення рівноваги своїх прав та обов'язків; прагнення до збагачення свого інтелектуального потенціалу; обізнаність у світовому культурному процесі та у світових подіях сучасності; оптимістичне ставлення до майбутнього; почуття власної гідності; здатність прийти на допомогу; безкорисливість; урівноваженість; розсудливість, розважливість; прагнення до розбудови рідного краю; свідоме ставлення до своєї діяльності та її наслідків; ініціативність у виконанні дорученого; обов'язковість та ін.

Для обчислення коефіцієнта громадянської вихованості нами було розроблено таку формулу:

$$K = (I + 3E + 2П + 10)/100, \quad (1)$$

де I – коефіцієнт сформованості інтелектуального компонента;

E – коефіцієнт сформованості емоційно-ціннісного компонента;

П – коефіцієнт сформованості дієво-практичного компонента.

Діапазон показників K знаходиться в межах 0,1-1,0, тобто $K_{\min} = 0,1$, відповідно $K_{\max} = 1$.

Під час оцінювання результатів діагностування контрольних вимірювань (поточних, підсумкових) використовувалася 15-бальна шкала, а результат діагностування критеріїв за рівнями та визначення коефіцієнта громадянської вихованості розглядались у відповідності до проміжків, зазначених у табл. 1.1. Отримані показники відтворюють усі специфічні

особливості громадянського виховання й містять відображення позиції суб'єктів виховання.

Коефіцієнти зваженості у формулі (1) прийнято при обговоренні з експертами: проректорами з науково-педагогічної роботи, кураторами, психологами, керівниками громадських студентських організацій.

Для визначення рівня управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів була розроблена кваліметрична модель оцінки рівня управління процесом громадянського виховання студентської молоді. Фактори, які враховувалися при визначенні, такі: підготовленість суб'єктів до здійснення управління громадським вихованням, здійснення управління процесом громадянського виховання студентів, результативність управлінських дій щодо громадянського виховання студентів.

На констатувальному етапі експерименту в дослідженні рівня громадянської вихованості студентів взяло участь 84 студенти різних курсів що становить 66,5% від загальної кількості учасників експерименту, в експериментальних групах – 44 особи, у контрольних – 40 осіб.

На другому, діагностичному, етапі експерименту була поставлена мета: з'ясувати рівень управління процесом громадянського виховання та рівень громадянської вихованості студентів.

Основними завданнями на даному етапі визначено: збір та аналіз інформації з питань управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів, визначення їхнього рівня управління процесом громадянського виховання; діагностування студентів щодо визначення і встановлення рівня їх громадянської вихованості.

Пріоритетними методами на даному етапі були анкетування, тестування, педагогічне спостереження, метод рейтингу та після завершення коригуючого експерименту комп'ютерна діагностика. До складу незалежних експертів на даному етапі ввійшли співробітники закладу та представники громадських організацій.

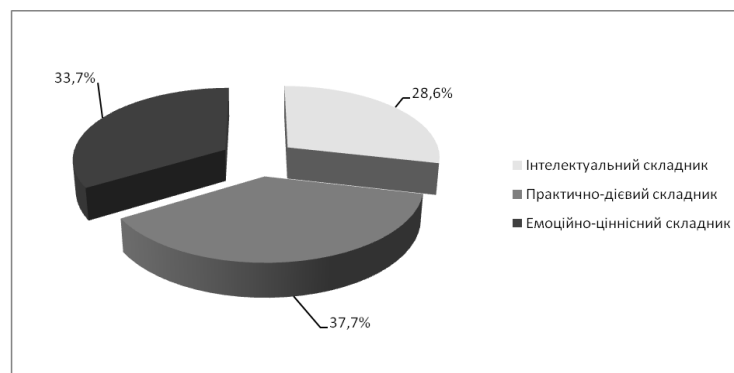
У ході діагностування рівня громадянської вихованості студенти оцінювались експертами за такими показниками: рівень набору знань та вмінь, які віддзеркалюють їх обізнаність у галузі загальних знань; зрілість та вияв її особистістю на рівні апріорі та ін.; рівень толерантності, емпатії, почуття патріотизму, усвідомлення себе як громадянина та ін.; рівень здатності особистості до практичної реалізації, оперативного та повсякденного застосування свого життєвого досвіду, розумового потенціалу та ін.

Спостереження здійснювалось у ході навчальних занять, виховних та кураторських годин, під час підготовки та проведення позакласних заходів, проходження виробничої практики тощо. Використання методу спостереження дозволило з'ясувати рівень творчого потенціалу студентів у формуванні громадянської вихованості. При використанні методу опитування респондентам було запропоновано закінчити фрази «Громадянська вихованість – це...», «Мій рівень громадянської вихованості високий (невисокий), бо...» та «Управління процесом громадянського виховання – це...». Достовірність опитування забезпечувалась застосуванням різних форм опитування: фронтальних та індивідуальних, усних та письмових. Аналіз отриманих даних показав, що учасники процесу громадянського виховання по-різному підходять до визначення понять «громадянська вихованість студентів», «управління процесом громадянського виховання».

У процесі дослідження встановлено, що 27,4% учасників експерименту практично ніколи не замислювалися над визначенням вищезазначених понять, 61,1% розуміли важливість даного поняття, проте значущості для особистого розвитку в своїх відповідях не продемонстрували; і лише 19,4% були близькі до розуміння сутності даного поняття. У 33,7% учасників опитування поняття громадянськості обмежене приналежністю до своєї країни, дотриманням традицій нації – у 24,0% студентів, а щодо самовизначення рівня громадянської вихованості констатуємо факт

завищеної самооцінки у 34% студентів. Порівняльний аналіз результатів проведених досліджень показав, що 37,7% опитаних студентів віддають перевагу дієво-практичному складнику громадянської вихованості, 33,7% на друге місце поставили емоційно-ціннісний складник, на третю позицію (28,6%) потрапив інтелектуальний складник (рис. 1.2). Отримані дані щодо ранжування складників громадянської вихованості як якості особистості розподілились, як представлено на рис. 1.1.

Зіставлення ставлення студентів до складників громадянської вихованості показує розсіяність думок та уявлень про їх значимість.

Рисунок 1.1. Діаграма ранжування складників громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів

Розглянемо одержані результати діагностування в цілому, які представлено в табл. 1.2.

Дані експерименту подані в порядковій шкалі ($L=3$). Отже, для статистичної перевірки встановлюються співпадання характеристик експериментальної та контрольної груп. Щодо теми дослідження скористаємося критерієм χ^2 .

Критичне значення критерія $\chi^2_{кр.}$ для рівня значущості $2=0,05$ і кількості градацій $L=3$ знаходимо у таблиці [68], де $\chi^2_{кр.} = 5,99$.

Емпіричне значення критерія обчислюємо за формулою

$$\chi^2_{емп.} = N \cdot M \cdot \sum_{i=1}^4 \frac{\left(\frac{n^i - m^i}{N - M}\right)^2}{n_i + m^i} \quad (2)$$

Таблиця 1.2

**Результати вимірювання рівня громадянської вихованості майбутніх
учителів початкових класів під час констатувального етапу
педагогічного експерименту**

Рівні вихованості	Експериментальні групи N=44 студ.		Контрольні групи, M=40 студ.	
	%	К-сть	%	К-сть
Початковий	28,8	n ₁ =51	28,1	m ₁ =50
Фрагментарний	48,0	n ₂ =84	50,8	m ₂ =91
Сутнісний	23,2	n ₃ =40	21,1	m ₃ =38

За вихідними даними, отриманими під час констатувального етапу експерименту та одержаними результатами дослідження рівня громадянської вихованості студентів, маємо:

$$\chi_{\text{емп.}}^2 = \left[\frac{\left(\frac{51}{175} - \frac{50}{179}\right)^2}{51 + 50} + \frac{\left(\frac{84}{175} - \frac{91}{179}\right)^2}{84 + 91} + \frac{\left(\frac{40}{175} - \frac{38}{179}\right)^2}{40 + 38} \right] \times 175 \times 179$$

$$\approx 0,30$$

Отже, $\chi_{\text{емп.}}^2 < \chi_{\text{кр.}}^2$. За алгоритмом визначення достовірності співпадання робимо висновок, що характеристики контрольної та експериментальної груп співпадають з рівнем значущості $P=0,05$.

Визначимо рівень громадянської вихованості студентів у експериментальних та контрольних групах за критеріями та показниками, розрахунки зробимо за допомогою комп'ютерної програми, результати діагностування представимо в табл. 1.3.

Порівняльний аналіз отриманих даних показав, що переважає фрагментарний рівень громадянської вихованості студентів, значних розходжень в експериментальних та контрольних групах не виявлено ($P \geq 0,05$).

Таблиця 1.3

Рівні громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів (за критеріями) під час констатувального етапу педагогічного експерименту

Критерії громадянської вихованості	Рівні	Експериментальні групи (%)	Контрольні групи (%)
Когнітивний	Початковий	46,38	45,33
	Фрагментарний	42,13	42,07
	Сутнісний	11,49	12,60
Аксіологічний	Початковий	52,18	49,33
	Фрагментарний	35,68	38,00
	Сутнісний	12,14	12,67
Праксеологічний	Початковий	46,48	44,00
	Фрагментарний	33,33	35,00
	Сутнісний	20,19	21,00

Розглянемо отримані результати у відповідності до критеріїв громадянської вихованості:

- **Когнітивний.** Кількість студентів, що за даним критерієм перебувають на сутнісному рівні, в експериментальних групах становить 11,49% від загальної кількості студентів, відповідно у контрольних – 12,60%. Дані різняться на 1,11% на користь контрольної групи. На початковому та фрагментарному рівні дані різняться на 1,05% та 0,06% відповідно. Після порівняльного аналізу інформації (табл. 1.2) щодо інтелектуального компонента, який виражається когнітивним критерієм, респондентам експерименту та контрольної групи надається перевага епізодичному усвідомленню необхідності самоосвіти та самовиховання студентів, що перевищує прагнення до значного збагачення знань про світову культуру,

рідний край, міжнародні події. Прагнення до збагачення свого інтелектуального потенціалу, колективних справ нині є більш пріоритетним, ніж несистемне усвідомлення необхідності самоосвіти та самовиховання, для 11,49% студентів експериментальних груп та 12,60% контрольних (відмінності недостовірні, $P \geq 0,01$).

- **Аксіологічний.** Згідно з результатами дослідження, близько 50% студентів за даним критерієм мають початковий рівень як в експериментальних, так і в контрольних групах. Це означає, що в опитуваних студентів переважає прагнення до спокійного сприйняття оточуючих, посиленої участі в громадському житті; нечітке формування життєвих та ціннісних пріоритетів, розбіжності в самооцінці власної мотиваційно-ціннісної системи незначні ($P \geq 0,01$). При цьому близько 13% студентів як в експериментальних, так і в контрольних групах прагнуть доброзичливо та толерантно ставитися до оточуючих, безкорисливо надавати допомогу тим, хто її потребує; вони вміють узгоджувати власні інтереси з колективними та застосовувати елементи інтелектуального пошуку.

- **Праксеологічний критерій** характеризує дієво-практичний складник громадянської вихованості студентів. Сутнісний рівень за даним критерієм мають 20,19% студентів експериментальних груп та контрольних – 21% ($P \geq 0,01$).

Методом отримання первинної інформації в ході констатувального етапу експерименту стало анкетування, яке мало на меті з'ясувати значимість громадянських цінностей у вихованні студентської молоді. Під час обробки робочого матеріалу щодо методики визначення рівня громадянської вихованості при застосуванні анкетування виникла проблема, пов'язана з громіздкими математичними підрахунками первинних показників, завеликою витратою часу тощо. У зв'язку з цим виникла необхідність коригуючого експерименту, розробки інформаційного забезпечення.

Запропонована комп'ютерна програма позбавила суб'єктів управління процесом виховання громіздких математичних підрахунків, сприяла

значному скороченню витрат робочого часу для обробки результатів діагностування. Використання програми сприяло підвищенню мотивації всіх учасників процесу громадянського виховання студентів щодо підвищення рівня громадянської вихованості.

У констатувальному дослідженні щодо визначення рівня управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів взяли участь 33,4% від загальної кількості респондентів: 7,2% – студенти; 22,4% – співробітники ЗВО; 3,9% – батьки та керівники громадських організацій.

Як свідчать дані, групи студентів за рівнями громадянської вихованості розподілилися нерівномірно. Найбільший відсоток студентів на початку формування експерименту (48%) мають фрагментарний рівень громадянської вихованості, що перебільшує на 24,8% кількість студентів, які мають сутнісний рівень, та на 19,2% – початковий.

Такий розподіл підтверджує необхідність актуалізації поставленої проблеми управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів. Очевидно, що діагностування рівня управління процесом громадянського виховання та громадянської вихованості студентів є необхідною умовою вдосконалення організації громадянського виховання у ЗВО, а відтак потребує систематичного дослідження та вивчення в межах закладу освіти.

У ході констатувального етапу експерименту виявлено, що початковий рівень мають 28,8% студентів, фрагментарний – 48,0%, сутнісний – 23,2%.

Отже, результати констатувального етапу педагогічного експерименту дозволяють стверджувати, що існує неузгодженість управлінських дій суб'єктів управління процесом громадянського виховання студентської молоді. Має місце: недостатня усвідомленість учасниками управлінського процесу свого місця й ролі в управлінні; обмежена участь органів студентського самоврядування в управлінському процесі; відсутність однозначності в розумінні загальних та індивідуальних цілей і завдань

управління учасниками цього процесу й чіткого розмежування їхніх функцій. Важливою є проблема визначення критеріїв оцінки рівня громадянської вихованості студентів та управління цим процесом.

Такий стан проблеми детермінує необхідність розробки та втілення в практику системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів та організаційно-педагогічного забезпечення її функціонування у закладі вищої освіти.

РОЗДІЛ 2

НАУКОВІ, ЗМІСТОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

2.1. Теоретичне обґрунтування системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у професійній підготовці

Незаперечним є факт, що освітня система України знаходиться в процесі реформування. «На сучасному етапі розвитку цивілізації освіта, очевидно, перетворюється на стратегічну основу розвитку особистості, суспільства, нації і держави, стає фактом їхнього майбутнього. Вона є способом відтворення і нарощування інтелектуального і духовного потенціалу народу, виховання патріота і громадянина, дієвим чинником модернізації суспільства» [7]. На сучасному етапі суттєво підвищується роль вищої школи у вихованні громадянина, розширюються соціальні функції, ускладнюються завдання та підвищується ступінь відповідальності за якість виховання високосвідомого фахівця-громадянина з активною життєвою позицією.

Громадянське виховання студентської молоді в «Концепції національного виховання» [53] та ряді інших нормативних документів вищої школи виділено основним напрямком, завданням якого є прищеплення поваги до прав і свобод людини та громадянина; виховання поваги до Конституції, законів України, державних символів України; виховання громадянського обов'язку перед Україною, суспільством; формування політичної та правової культури особистості; залучення студентської молоді до участі в добровільних акціях і розвитку волонтерського руху тощо [37].

Наголосимо, що саме у ЗВО диференціюються спроби студентів свідомо виокремити себе як особистість із суспільства, частиною якого вони є.

Результатами констатувального експерименту підтверджено (п. 1.3), що проблема виховання високосвідомого громадянина потребує конструктивного розв'язання та надання необхідної теоретичної та практичної допомоги суб'єктам управління. Невисокий рівень громадянської вихованості студентів пояснюється недостатньою ефективністю процесу управління цим процесом. За таких обставин даний процес потребує модернізації.

З метою пошуку відповідної системи управління процесом громадянського виховання студентської молоді та результативних форм громадянського виховання у вищій школі вивчені наукові праці та результати досліджень провідних учених, які присвячені проблемі формування громадянської вихованості підростаючого покоління, питанням управління у вихованні, діяльності ЗВО за сучасних умов; проведені бесіди з керівниками та викладачами навчальних закладів, вихованцями та батьками, представниками громадських молодіжних організацій. Виявлені ключові моменти ефективного управління громадянським вихованням студентів, завдяки яким було структуровано систему поглядів на управління процесом громадянського виховання студентів (рис. 2.1).

Вибудовуючи систему управління процесом громадянського виховання студентської молоді, відношення між студентом і викладачем розглядались, враховуючи думку Л. Растрігіна, як відношення між об'єктом управління і управляючим пристроєм, що дозволило використовувати методи теорії управління [82]. Впровадження саме такої системи управління процесом громадянського виховання студентів у практику закладів вищої освіти сприятиме ефективності управлінської діяльності суб'єктів та формуванню громадянина Української держави, активного сповідника національних традицій, представника української еліти, діяча з активною громадянською позицією та високим рівнем громадянської вихованості тощо.

Організація процесу громадянського виховання студентів закладу вищої освіти у відповідності до системи управління цим процесом позбавить виявів неоднорідності та епізодичності цілісного процесу виховання і, як наслідок, сприятиме підвищенню якості громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів.

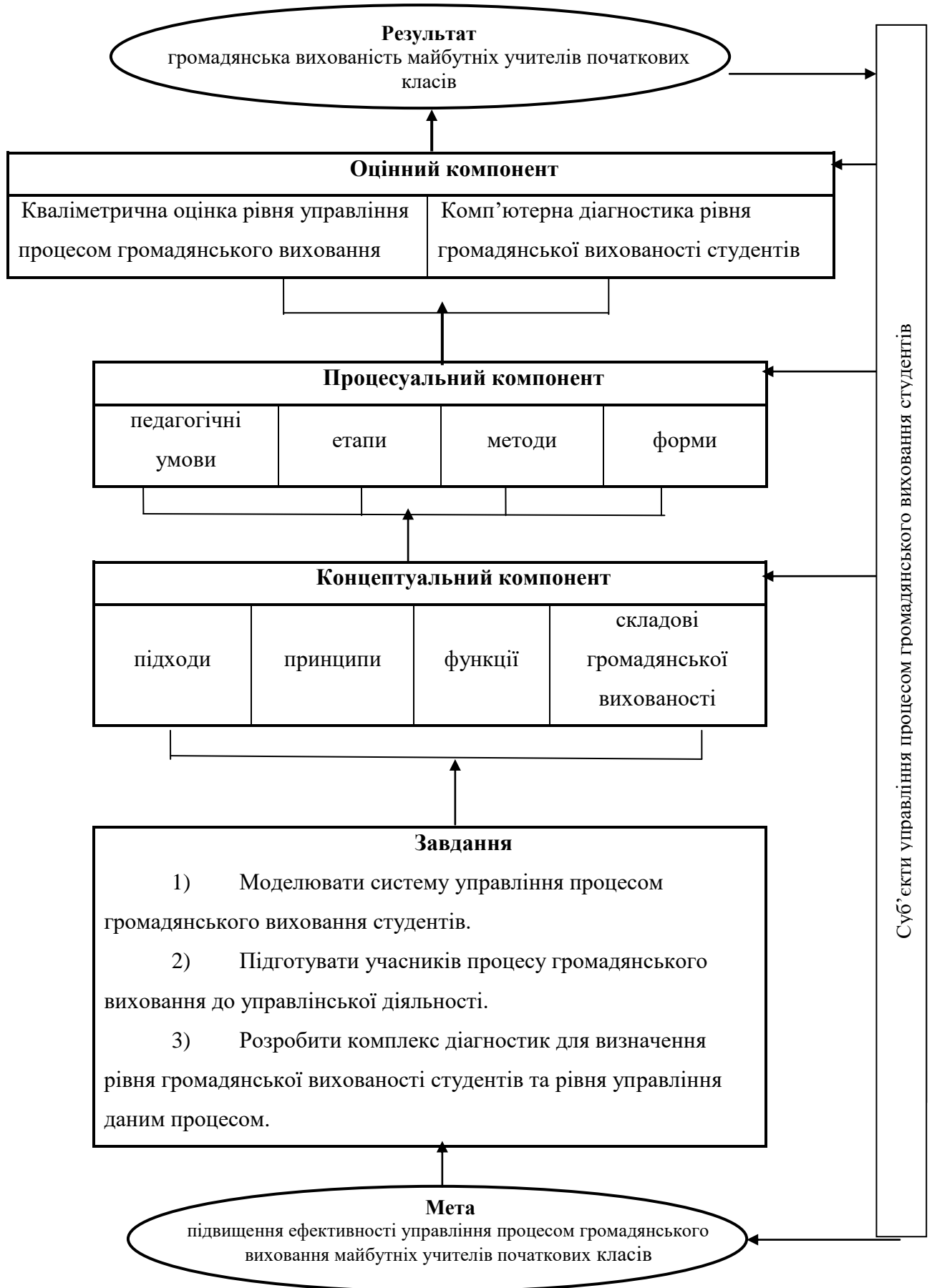
Система-поняття, яка слугує для відтворення в науці цілісного об'єкта за допомогою специфічних принципів, певних понятійних та формальних засобів; як правило це відтворення відбувається з визначеною практичною направленістю (наприклад, у зв'язку із задачами управління) [16].

В основу моделювання системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів було покладено ідею розробки системи як сукупності певних блоків за наперед визначеними інформаційними зв'язками між ними (підхід Р. Шеннона) [103]. Як зазначає В. Штофф, моделювання дає змогу наочно уявити об'єкт, проникнути в його глибину, розпізнати складові елементи й описати важливі теоретичні питання досліджуваної проблеми [107].

Є. Хриков визначає систему як «множину взаємопов'язаних елементів, які утворюють цілісність, стійку єдність із середовищем, мають інтегративні якості та закономірності взаємодії» [98, с.65], Т. Ільїна – як «множину взаємопов'язаних елементів, об'єднаних загальною метою функціонування та єдністю керування, що виступають у взаємодії із середовищем як цілісна єдність» [39, с. 16].

У «Національній доктрині розвитку освіти України в ХХ столітті» система управління виховним процесом визначається як демократична та відкрита [72]. Це передбачає розширення впливу громадської думки на прийняття управлінського рішення. Системі управління мають бути притаманні гнучкість, дієвість рішень, прогнозованість, експертність та ін.

Рисунок 2.1. Система управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів

Слушною для нашого дослідження є думка Г. Ржевської про систему управління вихованням студентів, що представлена у вигляді комплексу управлінських задач: прогнозування, моделювання, визначення структури, підготовка до реалізації системи виховання, аналіз результативності, корекція. До структурних компонентів науковець відносить ціль, зміст та засоби виховання, викладачів, студентів [83]. Як вказує І. Бех, науковці весь час працюють над створенням такої системи вихованості людини, яка б давала їй змогу оптимально вирішувати складні питання своєї життєтворчості, успішно досягати індивідуальних і суспільних цілей [14].

Система управління громадянським вихованням майбутніх учителів початкових класів (рис. 2.1) розроблена нами на основі вивчення й узагальнення теоретичних питань та досвіду виховної роботи у вищій школі. Гуманістична парадигма освіти, її філософські й педагогічні основи є цінними при пошуку оптимальних шляхів і способів створення ефективної системи громадянського виховання у вищій школі. Діяльність у процесі управління громадянським вихованням студентів спрямована на пріоритетність ролі особистості громадянина в суспільстві.

При створенні системи управління процесом громадянського виховання студентів ми виходили з того, що управління є системою, яка складається із взаємопов'язаних структурних та функціональних компонентів, підпорядкованих одній меті. За дослідниками М. Дев'яткіною та Т. Мірошниковою мета – це «бачення перспективи, чітко сформульованої в якості бажаного стану, який можна досягнути в певний момент; усвідомленням та розумінням мети всіма співробітниками, що мобілізує енергію й створює високий моральний дух» [40, с. 79]. Головною ознакою системи є її цілісність [86].

Система управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів (рис. 2.1) включає три компоненти: концептуальний, процесуальний, оцінний.

Основні завдання управління процесом громадянського виховання студентів полягають у вивченні реального стану управління засобами оцінювання поточних та кінцевих результатів даного процесу; упровадженні системи управління та відповідного організаційно-педагогічного забезпечення, об'єднанні колективу закладу навколо загальної мети (підвищення рівня громадянської вихованості студентів ЗВО); у забезпеченні тісного взаємозв'язку навчання та виховання; у створенні середовища, сприятливого для громадянської вихованості студентів та самореалізації учасників виховного процесу; у забезпеченні їх стимулювання.

Розроблена система управління процесом громадянського виховання студентів визначає зміст підготовки співробітників та студентів ЗВО, необхідний для усвідомлення сутності та органічності управління громадянським вихованням студентів; передбачає необхідність виокремити специфічні функції управління та забезпечити керівника закладу відповідними механізмами керівної діяльності в процесі громадянського виховання студентської молоді. Впровадження системи управління в практику ЗВО забезпечило перетворення суб'єктами управління закладу нових набутих знань на конкретні управлінські вміння щодо визначеності та виокремлення перспективних напрямів громадянського виховання студентської молоді; розробку, впровадження нового змісту та форм виховного процесу, що спонукає студентів до самовиховання.

З позицій системного підходу до організації процесу формування громадянської вихованості студентської молоді ЗВО важливим є виділення структурних компонентів системи управління даним процесом (рис. 2.1) з урахуванням бажаного результату.

Поряд із цілеспрямованою управлінською діяльністю при застосуванні розробленої системи управління процесом громадянського виховання студентів створено всі необхідні умови для особистісного професійного зростання членів процесу громадянського виховання, їх самовдосконалення, самоактуалізації, опановано майстерність управлінських якостей на певному

її етапі, суб'єктом управління самостійно сплановано власний напрямок виховної роботи у відповідності до його обов'язків, бажань та можливостей.

Оскільки рівень громадянської вихованості підвищується поступово, планомірно, в результаті різних підходів, то управління даним процесом доцільно розглядати поетапно. Взаємозв'язок етапів управління забезпечить поступову модернізацію виховного процесу у ЗВО задля підвищення ефективності управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів.

Оцінний компонент слугує проведенню моніторингу в ході використання розробленої системи управління процесом громадянського виховання молоді, дозволяє коригувати, стимулювати та регулювати діяльність суб'єктів управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів на результат.

Періодичне діагностування даного процесу розбиває його на управлінські цикли; посилюється контролююча функція управління щодо узагальнення результатів та форм виходу інформації; планується формування ініціативних груп щодо реалізації молодіжних проектів громадянської спрямованості в рамках волонтерського руху тощо.

Виділяємо три рівні управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів: середній, достатній, високий. Охарактеризуємо кожен із них.

Середній рівень. Середній, а іноді й достатній рівень науково-теоретичних знань, але недостатньо розвинуті фахові вміння з управління громадянським вихованням. У більшості випадків суб'єкти управління переносять засвоєні варіанти діяльності, хоча інколи ситуації досить різняться, педагогічний та управлінський потенціал використовується стихійно, фрагментарно, випадково. Не завжди вистачає у працівників ЗВО стабільності та майстерності при прийнятті управлінських рішень. Шляхом проб і помилок обираються методи, форми, засоби, за допомогою яких аналізується процес громадянського виховання студентів. Відсутня чітка

структура та наукове підґрунтя при визначенні цілей, проектуванні та плануванні завдань щодо їх досягнення, при здійсненні контролю та корегуванні процесу збору інформації, аналізу тощо. Вдосконалення даного рівня можливе за умови поповнення науково-теоретичних знань з управління громадянським вихованням. Саме завдяки системності знань із педагогіки вищої школи, психології, організації виховної діяльності може підвищуватися здатність здійснювати аналітико-прогностичну функцію управління, зокрема вміння виявляти перспективи та прогнозувати зміни, відстежувати тенденції та закономірності розвитку системи.

Про середній вияв умінь організаційно-координаційної та контрольної діяльності свідчить середній рівень. У суб'єкта управління з даним рівнем наявне вміння забезпечувати ресурсами будь-які програми діяльності, проводити моніторинг, визначати критерії та показники оцінки діяльності, які можуть мати ситуаційний вияв, але при цьому спостерігається недостатньо виявлене прагнення до інноваційної діяльності, бажання брати участь в освітніх проектах та програмах, здатність висувати нестандартні рішення, брати участь в експериментуванні. При цьому як морально-правовий компонент, так і комунікативність та самоорганізація можуть мати високий чи, навпаки, недостатній рівень залежно від ситуації.

Достатній рівень. Суб'єкти управління мають достатній рівень професійних та управлінських знань, комунікативні вміння знаходяться на достатньому рівні сформованості, що дозволяє комбінувати відомі прийоми управлінських рішень. Критерії, що характеризують управлінські вміння, мають високий коефіцієнт їх вияву. У таких суб'єктів вияв критеріїв першого порядку достатній і в першу чергу ґрунтується на системності знань із педагогіки, психології, організації виховної діяльності, які тісно переплітаються зі світоглядними позитивними переконаннями: всебічна наукова поінформованість, користування послугами бібліотек, відвідування театрів, музеїв, виставок. Такий керівник дбає про морально-правовий компонент (аспект) своєї діяльності, прагне до знання та дотримання

законодавчих норм інноваційної діяльності в освіті, до чесності, порядності. Високий рівень вияву знаходять у такого керівника мотиваційна та аналітико-прогностична функції, а також слід говорити про вміння моделювати в системі методів управління та застосовувати різні стилі керівництва, вміння проводити моніторинг, експертну процедуру, здійснювати діагностику, прогнозування, проектування. Варто відзначити, що при достатньому рівні суб'єкти управління комунікативні та самоорганізовані.

Високий рівень. Суб'єкти управління мають високий рівень професійних та управлінських знань, здатні до імпровізації, самостійно створюють комунікативні прийоми й ухвалюють управлінські рішення щодо конкретної ситуації в процесі громадянського виховання студентів ЗВО на основі діагностико-технологічного підходу. Суб'єкти управління застосовують в управлінській діяльності новітні гуманістичні та педагогічні технології. Вони усвідомлюють еволюцію законів розвитку менеджменту, запроваджують сучасні технології організації управлінської діяльності, відрізняються вільним оперуванням поняттями виховного процесу, який будують на наукових засадах. Суб'єкти управління, що мають високий рівень, здатні розподіляти обов'язки, визначати відповідальність та права, уміло застосовувати критерії та показники оцінки власної діяльності. Вони оптимально здійснюють діагностику, цілепокладання, прогнозування, проектування, конструювання. Такі суб'єкти управління віддають перевагу співпраці з педагогами-новаторами, застосовують педагогічні інновації, генерують нові педагогічні ідеї, здійснюють експериментальну роботу.

Зауважимо, що система управління громадянським вихованням майбутніх учителів початкових класів не носить аксіоматичного характеру. Запропонована система сприяє створенню необхідних умов для творчого розвитку та особистісного професійного зростання як особистості вихованця, так і вихователя, оскільки заходи комплексно-цільової програми управління спрямовані на працівників, студентів та батьків. Щоб забезпечити розвиток

виховної діяльності працівників закладу вищої освіти та створення досконалої системи виховання у ЗВО, запропоновану систему управління процесом громадянського виховання студентів розроблено як інструментарій вибудови певного ряду ситуацій, знаходження альтернатив у ході вдосконалення виховної системи навчального закладу та забезпечення реалізації поставлених завдань щодо виховання громадянина.

Таким чином, ефективність управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів, на наш погляд, може бути забезпечена впровадженням у практику ЗВО розробленої системи управління зазначеним процесом за умови розробленого та експериментально перевіреного організаційно-педагогічного забезпечення.

2.2. Організаційно-педагогічне забезпечення системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів

Впровадження системи управління процесом громадянського виховання студентів потребує розробки організаційно-педагогічного забезпечення реалізації даної системи в практику ЗВО. Поділяючи думки Н. Щуркової [108] стосовно того, що визначити та описати зміст діяльності з досягнення поставленої мети означає скласти програму, нами розроблено: комплексно-цільову програму «Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО», кваліметричну модель оцінки рівня управління процесом громадянського виховання, комп'ютерну програму визначення рівня громадянської вихованості студентів, програму та навчально-методичний супровід курсу «Керівництво громадянським вихованням студентської молоді» для педагогічних працівників закладу.

Запропонована комплексно-цільова програма «Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО» являє собою інтегративний курс, покликаний протягом усього терміну навчання студентів налагодити зв'язок «педагог – студент – батьки», підвищити рівень управлінської діяльності, спрямований на усунення недоліків в організації процесу громадянського виховання.

Назва програми – комплексно-цільова, передбачає низку заходів, спрямованих на управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО, які є взаємопов'язаними між собою за визначеними напрямками. Цільовою програма є тому, бо являє собою частину загальної концепції виховання студентів закладу освіти й має призначення – управління процесом саме громадянського виховання студентів. У практичному значенні комплексно-цільова програма не є цілком завершеною й при її використанні доцільна корекція у відповідності до особливостей та наявного потенціалу в конкретному закладі освіти.

У закладах освіти США значна увага приділяється реалізації прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН Всесвітньої програми освіти в галузі прав людини [79]. Досвід показує, що реалізація виховних завдань, зокрема й завдань громадянського виховання, – закономірно відкритий процес, який потребує активної діяльності його учасників як у межах закладу, так і поза ним.

Важливим для нашого дослідження є те, що програми громадянського виховання у США покладаються на широку низку методів, які навчають демократичним орієнтаціям та нормам соціальної поведінки, охоплюючи проведення лекційних занять, організацію дискусійних груп, виставок, драматизацію, проведення рольових ігор, диспутів, експозицію матеріалів та залучення засобів масової інформації [111]. Громадянське виховання охоплює розвиток навичок та вмінь приймати рішення, які стосуються суспільних питань та участі у громадських справах [110].

Оскільки дана програма забезпечує реалізацію управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО, то етапи її реалізації співпадають з етапами управління.

Початок реалізації програми на першому, інформаційно-проектувальному, етапі передбачає як проведення самоаналізу педагогічної діяльності та узагальнення педагогічного досвіду, так і діагностику творчого потенціалу колективу, систематизацію актуальних проблем навчання та виховання, а також розробку стратегічних напрямів розв'язання проблем громадянського виховання.

Щодо кожного окремого заходу поряд із загальними цілями його здійснення нами визначено зміст роботи за трьома основними напрямками: з викладачами, з батьками, зі студентами. В процесі громадянського виховання важливою є, на думку І. Кучинської, спільна творча діяльність та взаємодія викладачів, батьків, вихователів та вихованців [63].

У напрямках роботи з викладачами важливою є методична рада та методична рада-тренінг, а також обговорення змісту цільової програми; робота зі студентами передбачає «мозковий штурм» членів студактиву. Комплексно-цільова програма розпочинається заходами, які можна назвати установчими.

Наступним етапом реалізації комплексно-цільової програми є організаційно-діяльнісний. Термін його реалізації – вересень. Основними завданнями системи громадянського виховання в закладі є узагальнення та систематизація структурних елементів громадянського виховання з подальшим внесенням до плану виховної роботи, ознайомлення педколективу з основними положеннями програми громадянського виховання.

Змістом роботи за трьома вже зазначеними напрямками передбачені пошукові заходи, індивідуально-колективна підготовка викладачами тез щодо основних складових системи громадянського виховання, тематичні конкурси, лекторії, спецкурси тощо. Основними методами, які реалізуються в

роботі з батьками, є анкетування та безпосередня участь у передбачених програмою заходах.

Комплексно-цільова програма має на меті практичну реалізацію передбачених її змістом заходів, які характеризуються чіткістю формулювання загальних цілей, а також дієвістю запропонованого змісту роботи. У цей термін заходи спрямовані на забезпечення практичного втілення системи громадянського виховання, сприяння створенню належних умов для втілення тематичних колективних справ, діагностування стану системи громадянського виховання в закладі та на підвищення рівня творчої та громадянської активності студентів. Враховуючи результати досліджень науковця О. Корольчук [57], на третьому етапі використовувались такі заходи, як ділова гра, засідання круглого столу, творчі збори, диспут, тренінг.

Контрольно-коригувальний етап передбачає контроль, аналіз та корекцію за допомогою конкретних заходів – підсумкова педрада, засідання творчо-ініціативних груп, видання збірок тез, доповідей, розглянутих на конференції, видання наказу про підсумки роботи закладу з громадянського виховання.

Програма також передбачає узагальнення та систематизацію попередніх заходів на порівняльно-узагальнюючому етапі. Пропонується аналіз підсумків роботи, спрямованої на організацію громадянського виховання, у загальному контексті виховної роботи. Зміст роботи на цьому етапі містить у собі системний аналіз заходів, спрямованих на формування системи громадянського виховання в закладі, підготовку матеріалів до вченої ради.

Для визначення якості розробленої комплексно-цільової програми було проведено її експертну оцінку, а саме: формування групи експертів; визначення мети роботи експертної групи; вибір правил, способів оцінки, статистичної обробки та узагальнення інформації; визначення критеріїв експертизи, її проведення; висновки роботи експертів.

Експертну групу було укомплектовано в такому складі: заступник директора з навчально-методичної роботи; керівник позанавчального відділу, один з кураторів, завідувач відділом у справах сім'ї, молоді та спорту міської ради; керівник молодіжної громадської організації; психолог.

Метою роботи експертної групи була оцінка якості розробленої комплексно-цільової програми «Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО» для її ефективного впровадження у практику навчального закладу за умов позитивної оцінки або відповідне коригування та доопрацювання при низьких оцінках експертів.

Для оцінки комплексно-цільової програми нами обрано кваліметричний підхід, оскільки методологія та інструментарій кваліметрії дають змогу формалізувати якісні характеристики відповідних явищ і процесів; визначити нормативний чи стандартний їх перебіг через систему критеріїв, показників діяльності; виміряти результати, що фіксують досягнення мети на певний момент часу.

Визначення рівня управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО здійснюється за допомогою кваліметричної моделі оцінки рівня управління процесом громадянського виховання студентів.

Розробка кваліметричної (факторно-критеріальної) моделі оцінки рівня управління процесом громадянського виховання студентів закладу вищої освіти здійснювалась у відповідності до алгоритму, визначеного в роботі Г. Єльнікової [34]. На основі загальної структури моделі виділено характерні параметри функціонування системи; визначено загальні цілі та встановлено фактори, часткові цілі та показники першого порядку; з'ясовано вагомість кожного фактора, критерію, параметра, показника методом експертної оцінки (метод Дельфі); оформлено факторно-критеріальну модель оцінки рівня управління процесом громадянського виховання студентів закладу вищої освіти.

Серед критеріальних характеристик громадянської позиції студента М. Чельцов виділяє направленість розвитку особистості; стійкість уявлень та діяльності; участь у життєдіяльності ЗВО, суспільства, держави та інші. При цьому науковець виділяє п'ять рівнів сформованості громадянської позиції, а саме: високий, оптимальний, допустимий, критичний, низький [100]. Необхідною складовою ефективного управління процесом громадянського виховання студентів є застосування відповідної системи контролю [62]. Враховуючи, що визначено три рівні управління процесом громадянського виховання, то для можливості порівнювати результати діагностування, одержані за допомогою кваліметричної моделі оцінки рівня управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів й комп'ютерної програми визначення рівня громадянської вихованості студентської молоді, було визначено три рівні громадянської вихованості: сутнісний, фрагментарний, початковий. Вияв параметрів підвищення рівня громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів реалізовано завдяки таким критеріям: аксіологічний, когнітивний, праксеологічний.

Розглянемо розроблену методику визначення рівня громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів, що покладена в основу відповідної комп'ютерної програми. Методом незалежної експертизи визначається рівень громадянської вихованості майбутніх педагогів.

Результативність діагностики підвищується, якщо в аналізі шляхів вирішення проблеми наводяться не тільки близькі чи схожі погляди, але й протилежні, якщо перевіряються не лише поверхневі, а й приховані, неочевидні шляхи вирішення. Часто альтернативність виявляється у з'ясуванні й розгляді можливих питань, що виникають під час того чи іншого обґрунтування. При визначенні логіки діагностики необхідно проаналізувати можливість інших логічних варіантів, а в експерименті протиставити перевіреному варіанту альтернативу інших рішень [24].

Суб'єктам управління доцільно усвідомити важливість її використання в процесі громадянського виховання студентів ЗВО. Методика передбачає

вибір «незалежним експертом» серед довільно розміщених рис громадянської вихованості тих, які належать йому, його знайомому чи студенту.

Програма складається з трьох частин (блок А, блок В, блок С), кожна з яких є цілком самостійною і дає об'єктивний результат. Перша частина (блок А) передбачає визначення рівня громадянської свідомості головним респондентом-студентом ЗВО. Тобто ця структурна частина передбачає самооцінку студентом його громадянської зрілості. Друга частина (блок В) покликана залучити до визначення рівня громадянської активності знайомих об'єкта дослідження (одногрупник, товариш по навчанню). Третя частина (блок С) пропонує визначити громадянську вихованість студента його викладачеві (кураторові, керівникові наукової або гурткової роботи).

Наявність результатів опитування за всіма трьома блоками забезпечує об'єктивну оцінку громадянської вихованості студентів навчального закладу, дозволяє визначити її рівень. У той же час опитування тільки за будь-яким одним із блоків свідчить про конкретну мету опитування, і його результати можуть підлягати аналізу й використовуватися в управлінській діяльності в процесі громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів.

Респонденту пропонується довільно побудований перелік показників громадянської вихованості, що характеризують кожен компонент громадянської вихованості студентів, а саме:

- інтелектуальний: у лексиконі наявна громадянсько-політична лексика; орієнтується в галузі суспільно-гуманітарних знань; усвідомлює рівновагу своїх громадських прав та обов'язків; прагне до збагачення своєї громадянської зрілості; читає літературу морально-етичної тематики, пресу; відвідує лекції; виявляє обізнаність у світовому культурному та суспільно-політичному процесі; обізнаний зі світовими подіями сучасності, громадським життям у країні та місті – обмежено користується примітивною лексикою (переважають сленгові або арготичні вислови); орієнтація в галузі загальних та суспільно-гуманітарних знань відсутня; декларативно

подаються не тільки права, обов'язки прагне не виконувати або ігнорує взагалі; відсутність інтересу до літератури, періодичних громадсько-політичних видань; необізнаність у світових подіях сучасності та в подіях громадського життя країни; перевагу надає перегляду бойовиків, трилерів; газет не читає; впевнений у своїй розумовій неперевершеності;

- емоційно-ціннісний: оптимістичне ставлення до майбутнього та своєї ролі в громадському житті; імпульсивність при виконанні цих доручень; толерантність; патріотизм; відчуття причетності до творення держави; почуття власної гідності, гордість за свою зрілу громадянську позицію; здатність прийти на допомогу; безкорисливість у виконанні громадських справ; урівноваженість; невизнання субординації в громадському оточенні; розсудливість, розважливість; упевненість у собі; відкритість для участі в громадському житті країни, міста, колективу; доброзичливість – апатичне ставлення до закладу, де навчається; зневіреність у майбутньому держави та в своєму особистому; байдуже ставлення до родинних звичаїв, до історичного минулого; демонстративна неповага до близьких, оточуючих; непунктуальність у виконанні громадських доручень; хвороблива реакція на зауваження; неухважність до громадських справ колективу; відсутність взірця в поведінці, в громадському оточенні; нехтування колективними та громадськими справами; просторікуватість при виконанні громадських доручень; непослідовність думок, дій;

- дієво-практичний: прагнення до розбудови рідного краю; свідоме ставлення до своєї громадської діяльності та її наслідків; усвідомлення відповідальності за себе та своє оточення; самостійність суджень, оцінок, дій; послідовність у громадських діях; обов'язковість у виконанні громадських справ – байдуже ставлення до майбутнього рідного краю; відсутня цікавість до заходів, що проводяться в закладі; спроби допомогти товаришам відсутні взагалі; раціональний підхід до доручених громадських справ; часто спізнюється на заняття, заходи; вказівок не виконує, робить все за власним розсудом; здатен піддаватися впливові; аполітичність; безініціативність;

зволікання у виконанні дорученого; безініціативність у виконанні доручених громадських справ; демагогічність; невміння раціонально розподіляти час; потребує контролю.

При діагностуванні доречно скористатися комп'ютерною програмою. Залежно від того, чия громадянська вихованість підлягає дослідженню, обирається певний блок – А, В або С. Об'єктивність результатів методики залежить від об'єктивності та відвертості відповідей респондента.

Експерту пропонується перелік якостей особистості, в який включено як якості громадянина, так і якості, що не припустимі для високосвідомого студента з високим рівнем громадянської вихованості, а саме:

Із № 1 до № 9 підраховується кількість позитивно відзначених критеріїв, їх кількість позначається q . Далі вираховується результат діагностування інтелектуального критерію за формулою:

$$I = \frac{q \cdot 15}{9}, \quad (6)$$

де 9 – максимальна кількість позитивних виборів з даного критерію;

15 – максимальне значення шкали вимірювання (п. 1.3);

I – когнітивний критерій, що характеризує інтелектуальний компонент;

q – кількість позитивних виборів за даним критерієм.

Із № 18 до № 29 рахується кількість позитивно відзначених критеріїв, величина позначається t . Далі знаходимо результат діагностування за емоційно-ціннісним критерієм за формулою:

$$E = \frac{t \cdot 15}{12}, \quad (7)$$

де 12 – максимальна кількість позитивних виборів за даним критерієм;

15 – максимальне значення шкали вимірювання;

E – аксіологічний критерій, що характеризує емоційно-ціннісний компонент;

t – кількість позитивних виборів за даним критерієм.

Із № 44 – № 51 підраховується кількість позитивно відзначених критеріїв, величина позначається g .

Знаходимо результат діагностики за дієво-практичним критерієм за формулою:

$$П = \frac{g \cdot 15}{8}, \quad (8)$$

де 8 – максимальна кількість позитивних виборів за даним критерієм;

15 – максимальне значення шкали вимірювання;

П – праксеологічний критерій, що характеризує дієво-практичний компонент;

g – кількість позитивних виборів за даним критерієм.

Порівнюємо одержані значення критеріїв n, m, p відповідно I, E, П, від максимального до мінімального значення й робимо висновок:

блок А (ознаки, виведені емпірично):

- якщо I, E, П: згідно з Вашою самооцінкою, Ви надаєте перевагу інтелектуальним цінностям і свідомо прагнете до підвищення свого розумового та культурного рівня; у стосунках з оточуючими Ви керуєтесь принципом духовної спорідненості, а разом із ними прагнете до збагачення свого розумового потенціалу;

- якщо E, I, П: згідно з Вашою самооцінкою, Ваші емоційно-ціннісні пріоритети правильно зорієнтовані; Вас не полишає відчуття причетності до творення держави, причому патріотичні відчуття є виваженими та такими, якими Ви не хизуєтесь, а намагаєтесь довести практично;

- якщо П, E, I: згідно з Вашою самооцінкою, Ви чітко усвідомлюєте зміст своєї практичної діяльності та її наслідки, послідовні в діях і надаєте перевагу практичній діяльності, наприклад, розбудові рідного краю;

- якщо I, П, E: згідно з Вашою самооцінкою, усвідомлення того, що справжні людські цінності становлять основу будь-якої держави, допомагає Вам без зайвих вагань практично та раціонально виконувати свою справу;

при цьому не варто нехтувати почуттями інших, наприклад, тих, хто реалізує задумане Вами, чи, навпаки, доручає втілити власний план;

- якщо Е, П, І: згідно з Вашою самооцінкою, Ви врівноважено та розсудливо ставитеся до оточуючих, відкриті до практичної співпраці в суспільно корисних справах; проте, як правило, фундатором та «мозковим центром» цих справ Ви не виступаєте; остерігайтесь опинитись у позиції примітивного виконавця чийогось «брудного плану»;

- якщо П, І, Е: згідно з Вашою самооцінкою, самостійність суджень та послідовність дій дозволяють говорити про те, що результати Вашої практичної діяльності завжди розумово зважені; але емоціями оточуючих, які виконують із Вами спільну колективну справу, нехтувати не варто;

блок В:

- якщо І, Е, П: однолітки вважають Вас соціально свідомою особистістю; вони цінують Ваші розумові здібності, для них Ви є взірцем громадського активіста;

- якщо Е, І, П: однолітки вважають, що Вас ніколи не полишає відчуття причетності до творення держави й готові разом з Вами практично довести свої патріотичні почуття;

- якщо П, Е, І: однолітки вважають, що попри Вашу імпульсивність за умови наполегливої роботи над собою та формування власної громадянської позиції Ви станете справжнім громадянином;

- якщо І, П, Е: однолітки вважають, що Ви завжди здатні піти їм на поступки, але тільки в тому випадку, коли будете бачити конструктивність пропонованого шляху;

- якщо Е, П, І: однолітки вважають, що Ви відкриті до співпраці в колективних суспільно корисних справах, але на те, що саме Вам належить стати «мозковим центром», вони не сподіваються;

- якщо П, І, Е: однолітки вважають, що виконувана разом з Вами робота завжди перевірена розумом, але вони відчують певний дискомфорт, коли Ви інколи нехтуєте їх думкою;

блок С:

- якщо І, Е, П: на думку старших, респондент має непідробне прагнення довести свою соціальну зрілість, яка зумовлена високим розвитком інтелекту;

- якщо Е, І, П: на думку старших, респондент не завжди готовий долучатися до громадського життя; серед причин вони називають імпульсивність, здатність піддаватися сторонньому впливові;

- якщо П, Е, І: на думку старших, респондент на події, що відбуваються навколо, реагує імпульсивно або ігнорує їх, причиною цього є недбале ставлення до підвищення власного розумового рівня;

- якщо І, П, Е: на думку старших, респондент усвідомлює, що справжні людські цінності становлять основу громадянської активності людини, проте емоційним станом тих, із ким спільну справу виконує респондент, радять не нехтувати;

- якщо Е, П, І: на думку старших, респондент відкритий до співпраці в суспільно корисних справах, через що є швидше виконавцем, ніж лідером;

- якщо П, І, Е: на думку старших, респондент завжди раціонально підходить до доручених та ініційованих кимось справ, і це заслуговує найвищої оцінки за умови, що в спільній роботі враховуються думки всіх її виконавців.

Зробивши попередні підрахунки, знаходимо коефіцієнт громадянської вихованості за формулою 1.

Участь студентів у громадській роботі забезпечує їх взаємоконтроль та сприяє залученню студентів до участі у волонтерських заходах. Створення ситуацій «реальної відповідальності» сприяє формуванню суспільної поведінки в різних життєвих випадках.

Отже, визначені наукові, змістові та організаційні засади системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів потребували експериментальної перевірки.

РОЗДІЛ 3

**ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АПРОБАЦІЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СИСТЕМИ
УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ
У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

3.1. Методика проведення формувального етапу експерименту та його результати

Становлення демократичного суспільства в Україні, залучення освіти до євроінтеграційних процесів зумовлює потребу в науковому підході до управління процесом громадянського виховання студентської молоді.

Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів має враховувати специфіку еволюції вищої школи за сучасних умов; забезпечувати ефективність громадянського виховання; підвищувати рівень громадянської вихованості студентів.

У ході формувального етапу експерименту здійснено перевірку ефективності, дієвості, педагогічної спроможності розробленої системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у закладі вищої освіти й відповідного її організаційно-педагогічного забезпечення.

З учасниками експериментальних груп було проведено спеціальну підготовку (консультації, семінари, тренінги, управлінські практикуми) щодо участі в експерименті в цілому та впровадження організаційно-педагогічного забезпечення системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів. Під час таких зустрічей розглянуто систему управління процесом громадянського виховання студентів та методичні рекомендації щодо організаційно-педагогічного забезпечення (комп'ютерної програми визначення рівня громадянської вихованості,

кваліметричної моделі оцінки рівня управління, комплексно-цільової програми, спецкурсу для співробітників), створення субординаційної вертикалі та педагогічних умов.

Під час індивідуальних та групових консультацій найбільшу зацікавленість викликала комп'ютерна програма визначення рівня громадянської вихованості та кваліметрична модель оцінки рівня управління процесом громадянського виховання.

Формувальна частина дослідження проводилася з урахуванням результатів констатувального етапу педагогічного експерименту, які свідчать, що наявний рівень управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів є не досить високим (середній – 17,4%; достатній – 45,9%; високий – 36,7%), що не сприяє підвищенню рівня громадянської вихованості студентської молоді. Учасники експерименту визначають як недостатній рівень:

- створення у ЗВО педагогічних умов ефективного управління громадянським вихованням;
- наявного організаційно-педагогічного забезпечення управління громадянським вихованням;
- контролю та координації діяльності суб'єктів управління громадянським вихованням;
- підвищення рівня ефективності управлінської діяльності суб'єктів.

Здійснюючи діагностику рівня управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів, ми враховували той факт, що випускники ЗВО мають усвідомлювати необхідність набуття високого рівня громадянської вихованості.

Підвищення рівня управління громадянським вихованням студентів сприяє підвищенню самого рівня громадянської вихованості студентів. Педагогічний вплив на студентів в окресленому напрямку здійснювався в ході формувального етапу експерименту, метою якого була перевірка

ефективності розробленої системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів.

Виокремлені етапи управління в процесі громадянського виховання у вищій школі (п. 2.2) визначили етапи експерименту. Показники управлінської діяльності процесом формування громадянської вихованості студентів актуалізувалися на кожному його етапі, а саме: інформаційно-проектувальному, організаційно-діяльнісному, контрольо-корегувальному, порівняльно-узагальнюючому.

На першому, інформаційно-проектувальному, етапі експерименту була поставлена мета створення інформаційного простору та сприятливих умов для успішного запровадження розробленої системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів. Для її досягнення було здійснено такі заходи:

- розроблено комплексно-цільову програму «Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО»;
- програму та навчально-методичний супровід курсу «Керівництво громадянським вихованням студентської молоді» для викладачів і кураторів академічних груп, заступників деканів з виховної роботи ЗВО;
- комп'ютерну програму визначення рівня громадянської вихованості студентів, кваліметричну модель оцінки рівня управління процесом громадянського виховання;
- проведено консультації з суб'єктами управління щодо організаційно-педагогічного забезпечення системи;
- здійснено комплексну оцінку ситуації щодо рівня громадянської вихованості студентів та можливостей його підвищення;
- розвинено зацікавленість учасників виховного процесу, мотивацію до формування громадянської вихованості студентів;
- визначено й окреслено потреби студентів закладу вищої освіти в саморозвитку та самовихованні.

Передбачалося, що вищезазначені заходи забезпечать створення необхідного інформаційного простору та сприятливих умов щодо запровадження системи управління процесом громадянського виховання студентів у практику ЗВО.

Основними методами, що використовувалися на даному етапі, були: бесіди, метод експертних оцінок, якісний аналіз із використанням методів статистики та кваліметрії, обробки й узагальнення статистичних даних та ін.

Виконавці експерименту на даному етапі – співробітники ЗВО, студентський актив, батьки.

У ході першого етапу було проведено аналіз педагогічної діяльності та узагальнення педагогічного досвіду експериментальних груп щодо громадянського виховання (розробка (корекція) концепції громадянського виховання; засідання старостату «Займи позицію громадянина»; батьківські збори «Роль сім'ї в процесі громадянського виховання студентів»; анкетування, опитування тощо), за результатами якого було проведено засідання кількох методичних рад.

Паралельно проводилася діагностика рівня управління процесом громадянського виховання та рівня громадянської вихованості студентів із метою відстеження її динаміки в подальшому.

На другому етапі експерименту (організаційно-діяльнісному) здійснювалося створення середовища, сприятливого для формування громадянської вихованості студентів.

На даному етапі вирішувалися такі завдання:

- інтерпретація результатів констатувального етапу експерименту, збір інформації про учасників процесу громадянського виховання;
- вибір засобів підготовки студентів з високим рівнем громадянської вихованості;
- запровадження в практику закладів вищої освіти науково-обґрунтованої системи управління, комплексно-цільової програми «Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів

початкових класів ЗВО» та проведення програми та навчально-методичного супроводу курсу «Керівництво громадянським вихованням студентської молоді» для викладачів і кураторів академічних груп, заступників деканів з виховної роботи ЗВО;

- систематичне визначення в контрольних та експериментальних групах рівня громадянської вихованості студентів; рівня управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів.

В основу дослідження на даному етапі було покладено припущення, що запровадження в процес громадянського виховання студентів обґрунтованої системи управління процесом громадянського виховання студентської молоді та розробка відповідного організаційно-педагогічного забезпечення визначають ефективний шлях підвищення рівня громадянської вихованості студентів та рівня управління даним процесом.

Моделювання, діагностування, кількісний та якісний аналіз емпіричних даних – пріоритетні методи, а учасники процесу громадянського виховання студентів – виконавці дослідження на даному етапі.

Досягнення поставленої мети реалізували через такі форми діяльності, як бесіди, диспути, дискусії, «круглі столи», «відкриті трибуни», «відкритий мікрофон» та ін.

У ході експерименту було обговорено комплексно-цільову програму в різних підрозділах закладів, активізувалася робота студентського самоврядування та батьківської ради.

Проведено спільні засідання кураторів та студентського активу; розподілено обов'язки та повноваження, встановлено вертикальні та горизонтальні зв'язки суб'єктів управління, проведено засідання творчо-ініціативних груп. Педагогічний колектив було ознайомлено з основними теоретичними та практичними положеннями громадянського виховання.

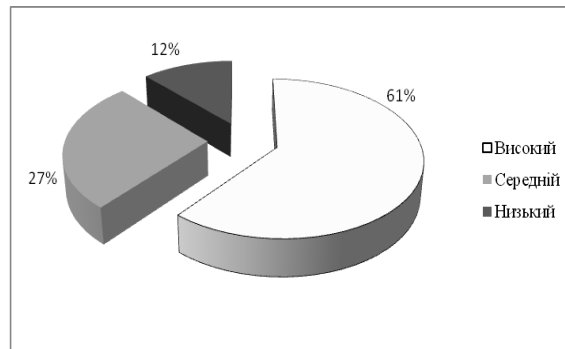
Після закінчення курсу «Керівництво громадянським вихованням студентської молоді» його слухачам була запропонована анкета. За результатами анкетування слухачів виявлено: проведенням занять задоволені

94,3% слухачів; 78,2% віддають перевагу тренінговому типу занять, а 22,5% – лекційному; захист проєкту в якості випускної роботи – заняття, яке викликало бажання втілити проєкти в практику ЗВО стовідсотково.

Повторне визначення рівня управління процесом громадянського виховання та рівня громадянської вихованості студентів виявило підвищення активності та зацікавленості студентів щодо реалізації цих проєктів. Створювалися відповідні ініціативні групи, що сприяло взаємодії суб'єктів за всією субординаційною вертикаллю.

До комплексно-цільової програми відноситься й робота факультативу «Реалізація молодіжної ініціативи» з метою заохочення студентів та педагогічної підтримки для реалізації молодіжних проєктів.

Рисунок 3.1. Рейтинг спецкурсу «Громадянське виховання у вищій школі»

До проведення занять були залучені керівники громадських організацій, що дало впевненість у результативності розпочатої студентським активом діяльності щодо організації громадянського виховання та підвищення рівня громадянської вихованості студентів. Для факультативів розроблялися проєкти, що були внесені й до планів виховної роботи закладів, а саме: творчі зустрічі студентів «Заклад вікнами у майбутнє», «Відкритий мікрофон» щодо громадянського виховання студентської молоді, «За і проти», відкрита трибуна, відбувся захист уже реалізованих проєктів «Має право бути традиційним» та ін.

Під час експерименту проведено аналіз заходів, спрямованих на формування в закладі системи громадянського виховання; засідання студентського активу та батьківської ради.

Питання організації громадянського виховання студентів закладу розглядалося на засіданнях Учених рад (факультетів). Кількість суб'єктів із високим рівнем управління збільшилася на даному етапі в експериментальних групах на 2,5%, у контрольних відповідно на 0,7%, а приріст в експериментальних групах порівняно з контрольними дорівнює $2,5\% - 0,7\%$ і складає 1,8%. Кількість респондентів із достатнім рівнем управління в контрольних групах зросла порівняно з жовтнем на 4,2%, а в експериментальних – зменшилася відповідно на 1,7%, при цьому різниця між кількістю респондентів з аналізованим рівнем управління в контрольних та експериментальних групах становить 10,9% порівняно з даними першого етапу формувального експерименту. Відповідно на середньому рівні – на 10,2%. Спостерігається передбачувана в гіпотезі тенденція підвищення рівня управління завдяки запровадженню розробленої системи управління. Щодо рівня громадянської вихованості студентів, то спостерігається позитивна тенденція його підвищення.

Виявлено, що кількість студентів, які мають сутнісний рівень громадянської вихованості, збільшилася на 2,2% в експериментальних групах та на 0,2% відповідно в контрольних.

На третьому контрольно-коригувальному етапі формувального експерименту зусилля організаторів було спрямовано на:

- реалізацію процесу формування громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів;
- оновлення змісту, форм, методів та управління процесом громадянського виховання студентів;
- досягнення мети щодо підвищення рівня управління та громадянської вихованості учасників процесу громадянського виховання у ЗВО.

Тому основними завданнями на цьому етапі були: проведення кількісного та якісного аналізу даних формувального етапу експерименту; виявлення та усвідомлення учасниками процесу громадянського виховання власних творчих можливостей у досягненні максимального рівня самореалізації як особистості і як фахівця; сприяння підвищенню рівня громадянської активності; внесення доповнень до комплексно-цільової програми та курсу «Керівництво громадянським вихованням студентської молоді» за результатами поточних діагностик у ході експерименту.

Основними формами роботи на даному етапі були семінари, засідання методичних рад, збори, конференції та ін.

Проведення кількісного та якісного аналізу, виявлення творчих можливостей учасників процесу громадянського виховання забезпечать внесення необхідних корекцій до складових організаційно-педагогічного забезпечення системи управління – це основна гіпотеза дослідження на контрольно-коригувальному етапі.

Методи дослідження: аналіз і тестування, порівняння й корекція та ін.

Основні виконавці дослідження на даному етапі це викладачі та співробітники; декани, завідувачі кафедр та завідувачі відділень.

На даному етапі комплексно-цільову програму було доповнено серією заходів: методична рада-тренінг «Із думкою про майбутнє»; відкрита трибуна «Має право бути традиційним» (захист реалізованих проектів); засідання ініціативних груп; практична діяльність студентів старших курсів при проведенні ділових ігор, тренінгів серед студентів першого курсу; засідання «круглого» столу щодо підсумків роботи літньої зміни під назвою «Батьківський погляд»; проведення традиційних заходів громадянської спрямованості на рівні регіону, співучасть з обласними та всеукраїнськими громадськими організаціями; підсумки роботи за весь період навчання: системний аналіз заходів, спрямованих на формування системи громадянського виховання студентів протягом навчання у ЗВО; прес-

конференція «Громадянське виховання у вищій школі: досягнення та перспективи» та ін.

Результати діагностики рівня управління процесом громадянського виховання та рівня громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів показали позитивні зміни, однак результативність проведених заходів виявилася не досить високою. У зв'язку з цим до комплексно-цільової програми було внесено зміни: збільшено частоту визначення рівня громадянської вихованості студентів та рівня управління з метою вчасної корекції управлінських дій; посилено контроль щодо створення в закладі середовища, сприятливого для громадянської вихованості студентів, та мотивацію учасників процесу громадянського виховання до самоосвіти та самовиховання.

На четвертому етапі експерименту (порівняльно-узагальнюючому) було поставлено мету оцінки особистісних змін студентів за критеріями громадянської вихованості та динаміки рівня управлінської діяльності в процесі громадянського виховання.

Під час даного етапу експерименту всі зусилля було спрямовано на реалізацію таких завдань:

- порівняння даних констатувального та формувального етапів експерименту;
- визначення результативності запропонованої системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів;
- системний аналіз результатів експериментального дослідження;
- розробка методичних рекомендацій щодо управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів;
- впровадження організаційно-педагогічного забезпечення системи управління процесом громадянського виховання студентів у практику;
- налагодження зворотного зв'язку з попередніми етапами щодо доцільності та ефективності проведеної роботи.

На даному етапі застосовувалися такі методики діагностування: експертна оцінка, тестування, анкетування, спостереження, бесіда, аналіз і узагальнення статистичних матеріалів та інші.

В основу дослідження на порівняльно-узагальнюючому етапі було покладено припущення, що системний аналіз підтвердить результативність запропонованої системи управління процесом громадянського виховання студентів. Основні методи – це кількісний та якісний аналіз, обробка й узагальнення статистичних даних та інші. Виконавці – це викладачі ЗВО, керівники громадських організацій, студентські лідери.

За одержаними результатами з'ясовано, що в експериментальних групах рівень управління та рівень громадянської вихованості має виражену тенденцію до зростання. Для студентів, що мають сутнісний рівень громадянської вихованості, при високому рівні управління процесом громадянського виховання цей факт є закономірним. Динаміка показників достатнього рівня управління процесом громадянського виховання та фрагментарного рівня громадянської вихованості студентів у ході експерименту змінювалася.

При достатньому рівні управління в контрольних групах у часовій перспективі цей рівень має тенденцію до зниження, оскільки відбувається якісний перехід на високий рівень управління. Таким чином, кількість респондентів із фрагментарним рівнем громадянської вихованості студентів має тенденцію до зниження, оскільки відбувається перехід на якісно новий рівень: громадянська вихованість студентів набуває рис сутнісного рівня.

Аналіз динаміки рівня управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО дозволяє стверджувати:

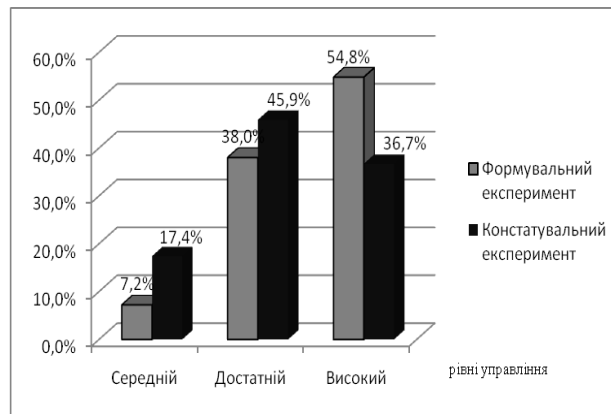
- кожен фактор має різні показники вияву на різних рівнях управління громадянського виховання студентів;
- показники громадянської вихованості студентів в експериментальних та контрольних групах зумовлені специфікою самого дослідження;

- за всіма трьома факторами показники рівня управління процесом громадянського виховання студентів зростають у ході формувального етапу експерименту;

- тенденція зниження показників на середньому та достатньому рівнях є позитивною й свідчить про зростання показників високого та достатнього рівнів управління процесом громадянського виховання студентів.

Під час аналізу результатів спостерігається зростання показників на сутнісному та фрагментарному рівнях громадянської вихованості та на високому й достатньому рівнях управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів. Однак відзначаємо від'ємну різницю значень показників після формувального етапу експерименту на початковому рівні громадянської вихованості студентів та на середньому рівні управління. Такий збіг зростання та зниження відсоткових значень показників після експерименту в обох випадках свідчить про залежність від рівня громадянської вихованості студентів та від рівня Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО. Чим вищою буде підготовленість суб'єктів до здійснення управління громадянським вихованням, тим ефективніше буде здійснюватися процес управління, результативнішими будуть управлінські дії щодо громадянського виховання студентів, вищим буде рівень громадянської вихованості студентів ЗВО за аналізованими критеріями – аксіологічним, когнітивним та праксеологічним.

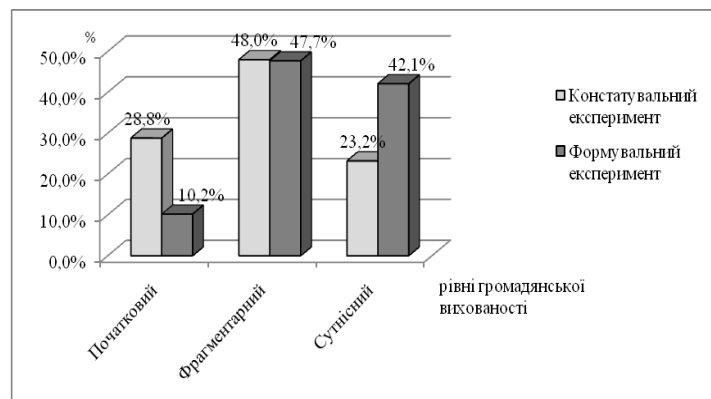
Отримані результати, що характеризують динаміку рівнів управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО на початку констатувального та в кінці формувального етапів експерименту у досліджуваних групах, відображено на рис. 3.2.

Рисунок 3.2. Діаграма рівнів управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів на початку констатувального та в кінці формувального етапів експерименту

На діаграмі представлено зміни, що відбулися серед суб'єктів управління в результаті запровадження розробленої науково обґрунтованої та організаційно-педагогічної забезпеченої системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів: кількість респондентів на середньому рівні зменшилася із 17,4% до 7,2%, тобто зменшилась на 10,2%; на достатньому – зменшилась на 7,9%; відповідно на високому рівні зросла на 18,1%.

Проілюструємо динаміку рівнів громадянської вихованості студентів на початку констатувального та в кінці формувального етапів експерименту в досліджуваних групах (рис. 3.3).

Рисунок 3.3. Діаграма рівнів громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів на початку констатувального та в кінці формувального етапів експерименту

Результати дослідження, представлені на рис. 3.3, демонструють: кількість респондентів на початковому рівні громадянської вихованості зменшилася на 18,6%, на фрагментарному – на 0,3% та відповідно зросла на сутнісному на 18,9%.

Сутність експериментальної роботи полягала в практичному випробуванні розробленої системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів.

Результати дослідження свідчать про ефективність системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів і, як наслідок, підвищення рівня громадянської вихованості молоді протягом навчання у ЗВО.

3.2. Методичні рекомендації щодо реалізації системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти

Нові тенденції та інтеграційні зміни, що відбуваються в системі вищої освіти, спонукають працівників ЗВО спрямувати вектор своєї діяльності в напрямку громадянського виховання студентської молоді. Держава замовляє вищій школі підготовку конкурентоспроможних на європейському ринку праці фахівців, які мають високий рівень громадянської вихованості та активну життєву позицію.

Система вищої освіти набуває нового змісту, реалізація якого вимагає генерування нових ідей модернізації процесу громадянського виховання студентів та управління ним. Реалізація завдань, що нині постають перед вищими навчальними закладами, можлива за умови відповідної організації Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО. Експериментальна апробація системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів,

проведена в межах нашого дослідження, дозволила сформулювати основні рекомендації щодо її впровадження.

1. З метою підвищення рівня громадянської вихованості студентів презентуємо систему управління процесом громадянського виховання студентів, зміст якої визначено в п. 2.1. Система дозволяє суб'єктам управління набути стратегічного мислення, здатності до прогнозування майбутнього, створювати й розвивати якісно нову організаційну культуру процесу громадянського виховання в закладі, здійснювати управління через учасників виховного процесу, визначати місце, зміст і обсяг діяльності суб'єктів управлінської діяльності.

Упровадження системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів забезпечує створення особистісно зорієнтованого середовища, яке є сприятливим за своєю сутністю та відповідає потребам держави і замовників освітніх послуг. Запропонований у системі зміст управлінської діяльності в процесі громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів створює передумови для здійснення такої управлінської діяльності, яка спонукає учасників процесу громадянського виховання до відповідальності, безперервного вдосконалення професійної майстерності, особистісного зростання та підвищення рівня громадянської вихованості.

2. У системі управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів слід виділити компоненти (концептуальний, процесуальний, оцінний), мету, завдання, результат та визначити суб'єкти управління.

У концептуальному компоненті визначено: підходи та принципи, що будуть пріоритетними в управлінській діяльності в процесі громадянського виховання студентської молоді, функції, складові громадянської вихованості студентів.

Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО має здійснюватися на основі науково обґрунтованих підходів, зокрема:

- системного (кожен об'єкт розглядається як система, у кожного суб'єкта формується системне бачення дійсності);
- гуманістичного (стратегія, у центрі якої стоїть конкретний вихованець, його можливості, індивідуальне й творче самовираження);
- діяльнісного (виховання через участь в практичній діяльності, орієнтація на активну громадянську позицію).

Крім окреслених вище підходів, реалізація системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів базується на дотриманні основних педагогічних принципів (плановірності, зворотного зв'язку, цілісності функцій управління).

До процесуального компонента системи управління віднесені педагогічні умови, етапи, методи, форми, організаційно-педагогічне забезпечення управління процесом громадянського виховання. Суб'єкти зазначеної діяльності в безпосередній взаємодії мають визначити потенціал учасників виховного процесу, констатувати переваги й надбання виховної системи закладу та на основі отриманої інформації виокремити ефективні засоби управління в процесі виховання громадянських якостей у студентів ЗВО. Передбачається внесення доповнень до посадових інструкцій співробітників закладу та обов'язків студентів (закладу та груп, студентського активу, правління громадських студентських організацій, керівників об'єднань за інтересами) з урахуванням визначених методів управління та чіткого поділу окреслених управлінських функцій:

- ректор, проректори: аналіз, мотивація, контроль, регулювання, моніторинг ресурсного забезпечення процесу громадянського виховання;
- декани, завідувачі кафедр, відділень: планування, організація, доведення управлінських рішень до виконавців, регулювання, контроль;

- викладачі та співробітники: отримання управлінської інформації, планування, мотивація, організація, організаційно-методичне забезпечення виконання рішень під час громадянського виховання в ході аудиторних занять;

- керівники громадських організацій, студентські лідери, батьки: отримання управлінської інформації, організація власних проектів та їх реалізація у ході позанавчальних заходів громадянської спрямованості.

Суб'єктам управлінської діяльності пропонуються певні дії, які зафіксовані в логічній послідовності: 1) формування бази даних нормативно-правового супроводу управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО; 2) аналіз функціонуючої системи управління; 3) аналіз стану керуючої системи; 4) визначення потреби в інформації для управління (про актуальні проблеми виховного процесу в закладі та шляхи їх розв'язання, про способи мотивації учасників освітнього процесу до громадянської самовихованості); 5) виявлення ступеня впливу управління на результативність процесу громадянського виховання студентів. Важливим і необхідним в управлінні даним процесом є використання комп'ютерних технологій для збору, збереження, обробки, аналізу інформації, прийняття управлінських рішень, що забезпечить оптимальні витрати робочого часу суб'єктами управління.

У рамках процесуального компонента подаються розробки організаційно-педагогічного забезпечення у ході розвитку громадянського виховання молоді, форм та методів організації громадянського виховання у вищій школі. Результатом має стати необхідний розподіл визначених даних, аналіз їх використання, оформлення потрібної документації.

Необхідною умовою результативного функціонування системи громадянського виховання молоді закладів вищої освіти та ефективного управління процесом громадянського виховання студентів є постійне діагностування рівня громадянської вихованості студентів як загальної мети вищезазначених процесів, що відображають динаміку розвитку управлінської

системи. У межах оцінного компонента визначаються критерії, показники, рівні громадянської вихованості студентів. Даний компонент має періодичність надходження інформації. При цьому доцільно використовувати «Комп'ютерну програму визначення рівня громадянської вихованості», що забезпечить об'єктивність інформації, швидкість обробки даних та надасть можливість вчасної корекції управлінських дій.

3. Суб'єктам управління під час збору даних щодо організації та результатів громадянського виховання студентів доцільно зважати на вимоги до інформації: адекватність, якість, повнота, доступність, актуальність, своєчасність, стійкість, достовірність, точність (п. 2.2). Суб'єкти управління є важливим джерелом інформації, необхідної для управління процесом громадянського виховання студентської молоді.

4. При делегуванні повноважень іншим учасникам процесу громадянського виховання необхідно повідомити суть функціональних обов'язків та пояснити їх важливість у загальному руслі подій; описати, які результати очікуються та реальні нормативи, які буде використано для контролю; впевнитися, що співрозмовник згоден виконати доручення; надати підтримку, скоординувати дії та визначити необхідні ресурси. Продумати варіанти заохочень.

5. Застосовуючи систему управління процесом громадянського виховання студентів, необхідно враховувати особливості та специфіку майбутньої професійної діяльності студентів. Використання запропонованої системи не виключає варіативності підходів при збереженні її основної структури та обов'язкової адаптації до умов конкретного закладу вищої освіти.

6. Будь-яка педагогічна методика складається із загальної та окремої частин, вважаємо за необхідне враховувати особливості виховання майбутніх учителів початкових класів, специфіки майбутньої професійної діяльності та вимоги сучасних закладів вищої освіти до співробітників.

7. Оцінювання рівня управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО проводиться на основі розробленої кваліметричної моделі, факторами якої виступають такі:

- 1) підготовленість суб'єктів до виконання управління громадянським вихованням;
- 2) здійснення управління процесом громадянського виховання;
- 3) результативність управлінських дій щодо громадянського виховання студентів.

Таким чином, забезпечується цілісний розвиток і саморозвиток особистості студента та підвищення рівня його громадянської вихованості.

8. Впровадження даної системи управління у виховну систему ЗВО визначить її специфіку, науковість і унікальний характер, що полягає в єдності громадянського виховання та життя студентів. При цьому останні мають відчувати себе суб'єктами діяльності, а не об'єктами виховання. Головну увагу при цьому доцільно звертати на:

- організацію діяльності студентського самоврядування, переорієнтацію виховного процесу на ініціативну поведінку студентів;
- визнання за ними права на вільний вибір, відхід виховання від орієнтації на засвоєння зразків;
- вказівка на важливу роль самостійної реалізації власних проєктів та участі в прийнятті управлінських рішень адміністрації;
- розуміння ролі позитивної підтримки ініціативних студентів, потреби в постійній самозміні.

9. Ефективному формуванню громадянської вихованості студентської молоді сприяє функціонування в закладі волонтерського руху, що спонукає до:

- усвідомлення особистістю своєї значущості;
- вироблення сукупності власних громадянських цінностей;
- розвитку самостійності мислення, яке забезпечує свободу орієнтацій у всіх життєвих ситуаціях;

- оволодіння власними внутрішніми ресурсами;
- засвоєння нових соціальних ролей тощо.

10. Суб'єкти управління процесом громадянського виховання студентської молоді повинні особисто усвідомлювати суспільну цінність даної діяльності.

11. З метою ефективного впровадження системи управління рекомендовано застосувати організаційно-педагогічне забезпечення управлінської діяльності в процесі громадянського виховання студентів закладу вищої освіти.

11.1. Комплексно-цільова програма «Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО»:

- необхідно фахово забезпечити комплексно-цільову програму «Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО»; на практиці це означає, що потрібно зібрати ініціативну групу, яка візьме на себе всі організаційні питання щодо реалізації комплексно-цільової програми, і розподілити між її членами відповідальність за реалізацію, тобто визначити обов'язки кожного члена команди;

- обов'язки членів ініціативних груп мають бути реальними, наповненими конкретним змістом, що впливатиме з переліку заходів;

- розподіляючи обов'язки між учасниками процесу громадянського виховання, слід враховувати бажання взяти на себе певну відповідальність, індивідуальні особливості, компетентність, досвід, участь у тій чи іншій діяльності;

- важливо передбачити можливість взаємозамінності членів ініціативної групи у випадку, якщо хтось із певних причин не зможе виконувати своїх обов'язків. Корисно також мати резерв людей, які можуть підключитися до реалізації комплексно-цільової програми за необхідності;

- удосконалення стилю керівництва суб'єктів управління з урахуванням особливостей колективу та вимог суспільства до закладів освіти

щодо громадянського виховання студентів; одним із перших напрямів удосконалення стилю керівництва є оволодіння якомога більшою кількістю методів, прийомів та засобів усіх відомих стилів, тобто менеджеру освіти слід максимально поширювати арсенал способів впливу на підлеглих; здійснення індивідуального підходу до кожного підлеглого, причому справа полягає не тільки в тому, щоб враховувати індивідуальні особливості людини; крім цього, необхідно прагнути до збереження позитивних рис індивідуальності.

11.2. Кваліметрична модель оцінки рівня управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів націлює, що:

- до групи експертів доцільно ввести не лише співробітників ЗВО, а й представників студентського самоврядування, громадських організацій, батьків;

- оцінка рівня управління суб'єктів включена до комплексно-цільові програми «Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО» паралельно з визначенням рівня громадянської вихованості студентів;

- оскільки кваліметрична модель передбачає математичні підрахунки, то це необхідно враховувати при формуванні групи експертів або для обробки матеріалів діагностики виокремити підгрупу експертів з математичною фаховою підготовкою.

11.3. Комп'ютерна програма визначення рівня громадянської вихованості студентів засвідчує, що:

- для більшої об'єктивності висновків щодо громадянської вихованості респондента за допомогою комп'ютерної діагностики доцільно залучати незалежних експертів (блок В, С);

- вибравши блок В, оцінку громадянській вихованості респондента дає студент (K_2). Якщо $0,8 \leq K_2 \leq 1$, то до відома незалежного експерта (однокурсника) надається така інформація: той, чия причетність до

громадського життя Ви аналізуєте, насправді прагне своїми справами довести свою соціальну зрілість; його участь у громадянських справах продиктована високим розвитком розумових здібностей та суспільно-політичною обізнаністю; ця людина не мислить себе поза громадськими справами;

- якщо $0,45 \leq K_2 < 0,8$, то інформується незалежний експерт (одноліток): респондент готовий долучатися до громадського життя лише час від часу; доля країни, власного міста хвилює його, але змінювати її на краще він готовий не завжди; причиною того є імпульсивність, неврівноваженість, здатність піддаватися сторонньому впливові; за умови наполегливої роботи над собою та власної громадянської позиції з Вашого знайомого може вийти справжній громадянин;

- якщо $0,1 \leq K_2 < 0,45$, то повідомляється незалежний експерт (одноліток): респондент має досить невисокий інтелектуальний рівень. Через це на події, що відбуваються навколо, реагує імпульсивно або їх ігнорує, оскільки не може дати їм належної оцінки; зате дії стороннього ідейного впливу на таку людину цілком вірогідні; дуже позитивно, якщо цей вплив буде збагачуючим, а не навпаки;

- при виборі блоку С оцінку громадянській вихованості дає наставник (K_3). Якщо $0,8 \leq K_3 \leq 1$, то інформується вихователь: респондент постійно вдосконалює свій культурний рівень, прагне бути обізнаним у подіях, що відбуваються навколо; але проста обізнаність його не влаштовує, він прагне бути їх безпосереднім учасником; не залишатися осторонь того, що відбувається поряд – його життєве кредо; радимо доручити йому організацію суспільно корисних акцій, до яких він, насамперед, залучить інших однодумців;

- якщо $0,45 \leq K_3 < 0,8$, то повідомляється вихователь: на даний момент студент лише частково готовий до осмисленої громадської діяльності. Її фрагментарний вияв спричинений несистематичною участю в житті колективу, міста, держави; поки що між участю та неучастю перемагає

неучасть. Варто шукати підходи, щоб знайти застосування його нетривким громадянським прагненням;

- якщо $0,1 \leq K_3 < 0,45$, то до відома наставника доводиться інформація: на даний момент Ваш вихованець майже не готовий до осмисленої громадянської діяльності;

- знаючи K_1, K_2, K_3 , можна знайти загальний результат:

$$\Sigma \leq K_1 + K_2 + K_3 \leq \Sigma$$

$$\frac{\Sigma}{3} \leq \frac{K}{3} \leq \frac{\Sigma}{3}$$

де $K/3 = K$ – коефіцієнт громадянської вихованості; залежно від одержаної оцінки, суб'єктам управління пропонуються певні рекомендації.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,8 \leq K \leq 1 \\ K_1 \geq K_2 \geq K_3, \end{array} \right\}$$

респондент має сутнісний (високий) рівень громадянської вихованості. Він має усвідомлене прагнення до громадського життя. Для цього у нього є всі інтелектуальні та моральні підстави. Але є вірогідність, що через несформованість колективу, до якого потрапив, він не може на високому рівні виявити свою громадську активність. Викладачеві варто звернути увагу на характер доручень та заохочень, а також на те, яку реакцію викликає в колективі активність респондента.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,8 \leq K \leq 1 \\ K_2 \geq K_1 \geq K_3, \end{array} \right\}$$

респондент має сутнісний (високий) рівень громадянської вихованості. Його громадська вихованість заслуговує найвищої оцінки серед своїх знайомих. Прагнучи бути в центрі колективного життя, він найчастіше «розчиняється» в спільній справі, не замикаючись на своєму можливому лідерстві в ній. Не акцентуючи уваги на безперечному лідерстві, викладачеві потрібно охопити всі механізми, які б не залишили без уваги громадянську активність вихованця, його соціальну відповідальність.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,8 \leq K \leq 1 \\ K_3 \geq K_1 \geq K_2, \end{array} \right\}$$

респондент має сутнісний (високий) рівень громадянської вихованості. Виходячи з наявних у нього досить високих моральних якостей, викладач покладає великі надії на вияв громадянської активності у повсякденному житті. Прагнучи виправдати довіру співробітника, студент намагається виявити свої організаторські здібності в колективі, який може бути не готовий включитись у таку активну діяльність. Належного схвалення активна життєва позиція може не викликати і в знайомих. Вони її можуть сприйняти як спробу похизуватися. Перед викладачами постає нелегка задача врівноважувати власне бачення лідерських здібностей студента та ставлення до них оточуючих.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,8 \leq K \leq 1 \\ K_3 \geq K_2 \geq K_1, \end{array} \right\}$$

респондент має сутнісний (високий) рівень громадянської вихованості. Активна громадянська позиція студента не залишається без уваги вихователя. Він доручає найвідповідальніші справи саме йому. Організаторські здібності респондента цінують і оточуючі, і знайомі. Але, не маючи достатніх підстав для того, щоб бути впевненим у правильності своєї соціальної активності, студент неналежним чином оцінює свою громадянську зрілість. У цьому випадку задачею педагога є посилена увага до власної та колективної оцінки справ, які доручені студентові. Гармонії буде досягнуто лише у випадку, коли вдасться підвищити самооцінку підопічного.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,8 \leq K \leq 1 \\ K_1 \geq K_3 \geq K_2, \end{array} \right\}$$

респондент має сутнісний (високий) рівень громадянської вихованості. Висока самооцінка респондента поєднується з належною оцінкою його громадянської зрілості вихователем. Прагнучи виправдати виявлену довіру,

вихованець виконує всі доручення старанно, сумлінно та відповідально. Ця злагожденість може інколи йти всупереч із прагненнями та вподобаннями колективу або окремих оточуючих, активна громадська позиція яких може викликати заздрощі, роздратування, просто непорозуміння. У даному випадку викладач повинен розв'язати нелегку задачу примирення та врівноваження активності лідера та рівня сприймання його здібностей оточуючими, наполягаючи на тому, що колективна справа має загальний колективний результат, а той, хто є ініціатором справи, заслуговує на заохочення.

Якщо $0,8 \leq K \leq 1$

$$K_2 \geq K_3 \geq K_1,$$

респондент має сутнісний (високий) рівень громадянської вихованості. Друзі звикли покладатися на його громадянську вихованість та соціальну відповідальність. Викладачі теж упевнені в тому, що вихованець сумлінний і завжди виявить належну громадянську зрілість. Проте сам студент може виконувати доручення та організовувати суспільно корисну справу, будучи невпевненим у власній громадській значущості. Співробітникам належить продумати систему заохочень та можливість підкреслити лідерські здібності студента.

Якщо $0,45 \leq K < 0,8$

$$K_1 \geq K_2 \geq K_3,$$

респондент має фрагментарний (середній) рівень громадянської вихованості. Рівень усвідомлення своїх обов'язків студентом та його самооцінка дозволяють йому в певних ситуаціях займати активну (дієву) громадянську позицію. Але ці ситуації рідко створюють його оточуючі – знайомі, товариші тощо. А заохочення чи сприяння ініціативі викладачем є досить пасивним або відсутнім взагалі.

Якщо $0,45 \leq K < 0,8$

$$K_2 \geq K_1 \geq K_3,$$

респондент має фрагментарний (середній) рівень громадянської вихованості. У ситуації, коли однолітки вважають можливим для респондента бути лідером їх мікрогрупи, його самооцінка може також поступово підвищитись. У даній ситуації викладач може не поділяти думки товаришів респондента, вбачаючи його недостатню зрілість для того, щоб посісти лідируючу позицію серед оточуючих. Але у випадку конструктивного впливу респондента на мікрогрупу викладач повинен спрямувати свою роботу на збалансування інтересів усього колективу, оточуючих та вихованця.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,45 \leq K < 0,8 \\ K_3 \geq K_1 \geq K_2, \end{array} \right\}$$

респондент має фрагментарний (середній) рівень громадянської вихованості. Знаючи постійну участь студента в колективних справах, вихователь доручає йому такі моменти в організації справи, які можуть найбільше його зацікавити. У ситуації організованого успіху такий студент не просто зможе яскраво виявити свою громадянську активність, але й підвищити самооцінку, яка може бути зниженою через непорозуміння товаришів.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,45 \leq K < 0,8 \\ K_3 \geq K_2 \geq K_1, \end{array} \right\}$$

респондент має фрагментарний (середній) рівень громадянської вихованості. Створюючи ситуативний успіх для студента, працівник за умови позитивного впливу однолітків може сприяти підвищенню його самооцінки. Зважаючи на безініціативність студента, педагог повинен підкреслювати найменший вияв його ініціативи. У той же час викладач контролює ситуацію в тому напрямку, щоб студент не піддавався сторонньому негативному впливові, намагаючись таким чином свою самооцінку підвищити.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,45 \leq K < 0,8 \\ K_1 \geq K_3 \geq K_2, \end{array} \right\}$$

респондент має фрагментарний (середній) рівень громадянської вихованості. У ситуації, коли наставник із середнім (фрагментарним) рівнем громадянської вихованості здатен виявляти ініціативу в суспільно корисній діяльності, педагог повинен намагатися підтримати будь-який її вияв, відзначаючи його конкретну значущість. Зважаючи саме на ситуативний вияв громадянської зрілості, товариші взагалі можуть її не оцінити або схвалювати лише частково.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,45 \leq K < 0,8 \\ K_2 \geq K_3 \geq K_1, \end{array} \right\}$$

респондент має фрагментарний (середній) рівень громадянської вихованості. Фрагментарний вияв ініціативи респондента може підтримуватися в колективі, хоча його самооцінка є дуже низькою. Завдання викладача в даному випадку – бути обізнаним у тому, який вплив здійснюють на студента оточуючі.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,1 \leq K < 0,45 \\ K_1 \geq K_2 \geq K_3, \end{array} \right\}$$

то, враховуючи, що йдеться про низький рівень громадянської зрілості респондента, його власна висока самооцінка може стати на заваді прагненню викладача спрямувати зусилля на залучення студента до справ, які не тільки будуть відповідати його рівню, але й до таких, що будуть вимагати прагнення підвищити цей рівень.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,1 \leq K < 0,45 \\ K_2 \geq K_1 \geq K_3, \end{array} \right\}$$

респондент має початковий (низький) рівень громадянської вихованості. На думку знайомих чи товаришів, він може займати певну лідируючу позицію, яка інколи може виявлятися неконструктивною. Викладачеві належить вивчити коло знайомих студента з метою упередження негативного впливу.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,1 \leq K < 0,45 \\ K_3 \geq K_1 \geq K_2, \end{array} \right\}$$

то в ситуації, коли для вихователя є очевидним низький рівень громадянської вихованості, йому належить урівноважити рівень очікувань оточення та самоочікування. Це допоможе респондентові усвідомити свою причетність до виконання конкретних справ, підвищити самооцінку, яка, зокрема, дозволить виявити ініціативу в справах, які є посильними або чимось цікавими.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,1 \leq K < 0,45 \\ K_3 \geq K_2 \geq K_1, \end{array} \right\}$$

то, знаючи початковий (низький) рівень громадянської зрілості вихованця та низький авторитет серед оточуючих, викладач свою діяльність намагається побудувати так, щоб респондент у справах, які йому доручають виконувати, міг відчутти підтримку, яка, зокрема, буде спонукати до підвищення інтелектуального рівня.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,1 \leq K < 0,45 \\ K_1 \geq K_3 \geq K_2, \end{array} \right\}$$

респондент має початковий (низький) рівень громадянської вихованості. Педагогічний працівник повинен усвідомлювати, що, маючи низький інтелектуальний рівень, але прагнучи до вияву ініціативи серед оточуючих, студент може претендувати на неформальне лідерство, бути здатним за певних обставин виявляти неконструктивну ініціативу.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Якщо } 0,1 \leq K < 0,45 \\ K_2 \geq K_3 \geq K_1, \end{array} \right\}$$

то беручи до уваги початковий (низький) рівень громадянської вихованості студента, викладач повинен добре вивчити його оточення, яке може чинити неконструктивний вплив. Оскільки самооцінка респондента дуже низька, він може шукати шляхи самореалізації серед тих, у кого такий самий низький рівень самооцінки та інтелектуального розвитку. Комп'ютерна програма дає можливість мати базу даних щодо рівнів громадянської вихованості студентів за навчальними групами й у різні терміни навчання, що забезпечує автоматичний контроль за

результативністю управлінських дій у процесі громадянського виховання студентів ЗВО.

11.4. Курс для викладачів і кураторів академічних груп, заступників деканів з виховної роботи ЗВО «Керівництво громадянським вихованням студентської молоді». З метою підвищення інтересу слухачів до курсу доцільно використовувати тренінгові заняття, лекції-діалоги, дискусії тощо: раціонально зазначений курс розпочати в листопаді, адже у вересні-жовтні триватиме остаточне оформлення документації, а також визначення лідерів груп; тривалість спецкурсу повинна розраховуватися так, щоб заняття не пройшли форсованими темпами; таким чином у слухачів буде час ґрунтовно готуватися до конкретного заняття; варто теми випускних проєктів запропонувати на початку занять курсу, а також дозволити слухачам визначати самостійно тему авторського проєкту; реалізацію творчих проєктів варто попередньо мотивувати, враховуючи особистісні та індивідуальні психологічні якості слухачів.

12. У змісті організаційно-методичних та навчальних форм роботи, через які буде реалізовуватися дана програма, має бути передбачений розгляд як теоретичних, так і практичних питань щодо формування середовища, сприятливого для громадянської вихованості учасників навчально-виховного процесу.

Зазначимо, що врахування запропонованих методичних рекомендацій забезпечить підвищення рівня громадянської вихованості студентства вищої школи за умови впровадження системи управління процесом громадянського виховання у практику навчального закладу, реалізації комплексно-цільової програми «Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО», застосування кваліметричної моделі оцінки рівня управління процесом громадянського виховання студентів та комп'ютерної програми щодо визначення рівня громадянської вихованості як інструментарію оптимізації управлінської діяльності.

ВИСНОВКИ

1. У кваліфікаційній роботі наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів.

2. Теоретичний аналіз наукових досліджень засвідчив, що в сучасній педагогічній літературі ще не склалося однозначного розуміння понять «громадянськість», «громадянське виховання», «управління виховним процесом». Аналіз наведених дефініцій дозволив розкрити сутність поняття «громадянська вихованість студентів» та визначити його як інтегровану властивість особистості, що характеризується сукупністю достатньо стійких, сформованих, соціально значущих якостей, що відображають систему її ставлень до суспільства, громади, самого себе, й виявляється в активній соціально значущій діяльності, та поняття «управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів» як діяльність керуючої підсистеми, спрямованої на створення умов ефективного функціонування й розвитку навчально-виховного процесу закладу вищої освіти та забезпечує його перехід у якісно новий стан з метою підвищення рівня громадянської вихованості студентів.

3. Виокремлено соціально-педагогічні передумови громадянського виховання, а саме: становлення громадянського суспільства в Україні як незалежній демократичній державі вимагає створення на різних інституціональних рівнях оптимальних умов для управління виховним процесом щодо формування громадянськості як провідної риси особистості, здатної стати активним суб'єктом суспільно-політичної та правової діяльності, брати участь в управлінні державою, розв'язанні завдань загальнонаціонального та місцевого рівня, усвідомлювати себе повноправним громадянином України; інтеграція освіти до світового освітнього простору передбачає модернізацію управління вихованням студентів закладів вищої освіти з метою переходу від авторитарної до

мобільної, відкритої й демократичної системи управління; мобілізація соціально-економічних та соціокультурних ресурсів у сучасному українському суспільстві, які впливають на національну систему виховання й постають дієвим чинником розвитку громадянської культури студентської молоді, що потребує суттєвого реформування управлінських процесів в освіті.

4. Розроблено й науково обґрунтовано систему управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів, яка складається з трьох структурних компонентів: концептуального, що розкриває теоретичні засади побудови системи управління процесом громадянського виховання майбутніх педагогів (підходи, принципи й функції управління, складові громадянської вихованості); процесуального, що передбачає створення педагогічних умов, відбір методів, форм громадянського виховання та складники громадянської вихованості управління цим процесом; оцінного, який дозволив виявити динаміку управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів (кваліметрична модель) та громадянської вихованості студентів (комп'ютерна програма). Визначено основні складники громадянської вихованості студентів закладу вищої освіти (інтелектуальний, емоційно-ціннісний та дієво-практичний) і виокремлено педагогічні умови управління процесом громадянського виховання студентів (програмно-цільове забезпечення управління; розвиток мотиваційно-ціннісного ставлення суб'єктів управління; створення середовища, сприятливого для громадянської вихованості студентів).

5. Апробація системи управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів здійснювалася відповідно до таких етапів: інформаційно-проектувального, організаційно-діяльнісного, контрольного-коригувального, порівняльно-узагальнювального.

Педагогічний експеримент, що складався з констатувального, формувального та контрольного етапів, дозволив перевірити ефективність

упровадження розробленої системи управління громадянським вихованням майбутніх учителів початкових класів та на основі створеного організаційно-педагогічного забезпечення: комплексно-цільової програми «Управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів ЗВО», кваліметричної моделі визначення рівня управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів, комп'ютерної програми для визначення рівнів громадянської вихованості студентів ЗВО, програму та навчально-методичне забезпечення курсу «Керівництво громадянським вихованням студентської молоді»; методичних рекомендацій.

Здійснено діагностику шляхом використання кваліметричної моделі управління процесом громадянського виховання студентів, окреслено фактори (підготовленість суб'єктів до управління громадянським вихованням, здійснення управління, його результативність), визначено рівні (високий, достатній, ситуативний) управління процесом громадянського виховання майбутніх учителів початкових класів. Установлено вагомість факторів, критеріїв та показників у кваліметричній моделі оцінки управління громадянським вихованням та комп'ютерній програмі визначення рівня громадянської вихованості студентів на основі експертного оцінювання. Виокремлено критерії (аксіологічний, когнітивний, праксеологічний) і показники (прагнення, знання, уміння), рівні (сутнісний, фрагментарний, початковий) громадянської вихованості студентів. Визначено, що рівень громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів залежить від рівня управління цим процесом.

6. На основі зіставлення отриманих експериментальних даних, їхнього кількісного та якісного аналізу простежено динаміку підвищення рівня громадянської вихованості майбутніх учителів початкових класів, що насамперед пов'язано з підвищенням рівня управління процесом громадянського виховання студентів. З'ясовано, що зросли показники за кожним фактором управління цим процесом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєва О. В. Формування громадянської позиції сучасної молоді. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 2. С. 31–35.
2. Алфімов В. Модель творчої особистості ліцеїстів. *Управління освітою*. 2007. № 8, квітень. С. 23–28.
3. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю. Київ : Знання України, 2008. 820 с.
4. Андрущенко В., Руденко Ю. Характер особистості: гармонія національних і загальнолюдських цінностей, шляхи формування. *Вища освіта України*. 2009. № 2. С. 5–12.
5. Антонюк Р. Національне та громадянське виховання учнів і студентів як аспект полікультурного виховання. *Мандрівець*. 2001. № 3/4. С. 65–68.
6. Аристотель. Політика. Афинская політика. Москва : Мысль, 1997. 364 с.
7. Астахова В. І. Експеримент із запровадження безперервної освіти : (з досвіду Народної української академії). *Вища школа*. 2010. № 2. С. 5–13.
8. Афанасьєв В. В. Педагогические технологии управления учебно-познавательной деятельностью студентов в высшей профессиональной школе : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Москва, 2003. 497 с.
9. Бабічев О., Чернух Н., Панченков А. Виховати громадянина України : українська педагогіка та сучасне національне виховання. Луганськ. 2000. 130 с.
10. Барно М. Проблеми навчання і виховання при формуванні фахівців ХХІ століття. *Освіта регіону*. 2006. № 1 (2). С. 3–5.
11. Безродна В. І. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні. Відродження української державності : проблеми історії та культури : матеріали Міжнародної наукової конференції, (Одеса, 13–16 травня 1996). Одеса, 1996. С. 162–163.

12. Берднікова Є. Створення умов для реалізації системи громадянської освіти та громадянського виховання особистості. *Історія та правознавство*. 2005. № 16/18, червень. С. 21–23.

13. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості. Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст. : за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного семінару, (м. Черкаси, 19–21 травня 1998 р.). Черкаси, 1998. С. 23–27.

14. Бех І. Д., Тимофєєва Н. І. Сучасне виховання: інноваційні горизонти. *Завуч*. 2008. № 22, серпень. С. 4–33.

15. Бех І. Особистісні цінності. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; [головний ред. В. Г. Кремень]. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 625 с.

16. Блауберг И., Садовский В., Юдин Б. Философский принцип системности и системный поход. *Вопросы философии*. 1978. № 8. С. 8–19.

17. Бондарь В. И. Управленческая деятельность директора школы : дидактический аспект. Київ : Радянська школа, 1987. 160 с.

18. Боришевський М., Яблонська Т., Антоненко В. та ін. Розвиток громадянської спрямованості особистості : монографія ; за загальною редакцією М. Боришевського. Київ, 2007. 186 с.

19. Ващенко Л., Єфімов О. Тлумачний словник – мінімум української мови. Київ : Довіра, 2001. 321 с.

20. Галактіонова І. Громадянська освіта як фактор впливу на формування політичної культури громадян України. *Магістеріум*. Київ : Видання «Стилос», 2002. Вип. 10. Політичні студії. С. 52–56.

21. Глушко В. Про деякі аспекти громадянського виховання студентів технічного університету при вивченні курсу «Політична історія України». *Інформаційно-культурна складова освіти: основні проблеми та перспективи у формуванні особистості* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (Харків, 23–24 листопада 2006 р.). Харків, 2006. С. 50–53.

22. Гнатюк В. М. Управління системою виховання учнів у позакласній роботі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2000. 142 с.
23. Головатый Н. Ф. Социология молодежи : курс лекцій. Киев : МАУП, 1999. 224 с.
24. Гребеник Т. В. Діагностування рівня сформованості громадянської вихованості студентів ЗВО в умовах неперервної освіти. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Суми, 2007. С. 267–273.
25. Даниленко Л. І. Модернізація змісту, форм та методів управлінської діяльності директора загальноосвітньої школи : монографія. Київ : Логос, 1998. 140 с.
26. Дем'янюк Т., Умурзакова Т. Інноваційні технології громадянського виховання. *Директор школи*. 2003. № 9, березень. С. 14–16.
27. Дерев'янюк Н. Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2004. 20 с.
28. Державна національна програма «Освіта : Україна ХХІ століття». Київ : Райдуга, 1994. 61 с.
29. Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2009–2015 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 2009 р. № 41.
30. Дмитренко Г. Стратегія розвитку системи освіти в контексті формування громадянського суспільства в Україні. *Рідна школа*. 2006. № 5. С. 7–11.
31. Дорогань С. Національне виховання як світоглядне завдання: філософський і педагогічний аспект. *Вища освіта. України*. 2004. № 2 (12). С. 105–111.
32. Дубровський В. Ф. Громадянська освіта в Україні: досягнення, проблеми, перспективи. *Демократичний розвиток України* : матеріали

конференції : збірник наукових праць. Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2006. С. 12–15.

33. Сльникова Г. В. Наукові основи розвитку управління загальною середньою освітою в регіоні : монографія. Київ : ДАККО, 1999. 303 с.

34. Сльникова Г. В. Теоретичні основи адаптивного управління соціальними системами. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2006. № 6. С. 59–64.

35. Жигadlo А. П. Управление воспитательной системой развития гражданственности студентов технического вуза : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.08. Москва, 2009. 44 с.

36. Зверева І. Д., Коваль Л. Г., Фролов П. Д. Діагностика моральної вихованості школярів. Київ, 1996. 154 с.

37. *Зміст громадянської освіти і виховання : історія, реалії, перспективи* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (Херсон, 14–15 вересня 2006 року). Херсон : РІПО, 2006. 180 с.

38. Зябрева С. До питання виховання громадянськості студентів коледжів у позанавчальній діяльності. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць. Київ, 2006. Вип. 9. С. 327–331.

39. Ильина Т. А. Нравственное воспитание. Педагогика : учеб. пособ. – 2-е изд. Москва : Высшая школа, 1991. 224 с.

40. Инновационная политика высшего учебного заведения / М. А. Девяткина, Т. П. Мирошникова, Ю. И. Петрова и др. ; под ред. Р. Н. Федосовой. Москва : ЗАО «Экономика», 2006. 178 с.

41. Іванчук В. Теоретико-методологічні основи формування громадянської культури учнівської та студентської молоді. *Джерела*. 1998. № 3/4. С. 64–69.

42. Івашковський В. Створення належних педагогічних умов – визнана складова процесу виховання громадянина. *Рідна школа*. 2008. № 9. С. 36–39.

43. Ігнатенко П., Косарева Н., Поплужний В. Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення. *Рідна школа*. 1996. № 3. С. 24–26.
44. Іщенко Ю., Іщенко С. Можливості громадянської освіти в Україні та виховання толерантності. *Освіта і управління*. 2002. Т. 5. № 4. С. 98–114.
45. Калініна Л., Грицяк Л. Державно-громадське управління розвитком освіти на державному, регіональному, інституціональному рівнях. *Стратегічні пріоритети*. № 3(12). 2009. С. 59–65.
46. Карпенчук С. Г. Педагогічна технологія А. С. Макаренка і сучасність : монографія. Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет. 2000. 340 с.
47. Карпов В. Ю. Управление воспитанием студентов с использованием средств физической культуры и спорта : дис. ... докт. пед. наук. Самара, 2005. 427 с.
48. Кобзар Б. С., Бондар А. Д. Навчально-виховна робота в школах-інтернатах і групах продовженого дня. 2-е вид., доп. і переробл. Київ : Вища шк., 1985. 304 с.
49. Конаржевский Ю. А. Концепция проблемно-функционального внутришкольного управления. *Управление школой: проблемы, опыт, перспективы*. Екатеринбург, 1992. С. 5.
50. Конаржевский Ю. А. Педагогический анализ учебно-воспитательного процесса и управление школой. Москва : Педагогика, 1986. 144 с.
51. Конституція України, прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. зі змінами, внесеними згідно із Законом № 2222–VI від 8 грудня 2004 року / Україна. Верховна Рада. Київ : Велес, 2008. 47 с.
52. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Освіта України*. 2000. 9 серпня. С. 6.
53. Концепція національного виховання студентської молоді. Додаток до рішення колегії МОН від 25 червня 2009 року, протокол № 7/2-4.

54. Концепція національно-патріотичного виховання молоді. Наказ МОН від 27.10.2009 р. № 3754/981/538/49.

55. Корінна Л. Формування громадянських цінностей : методичний посібник. Житомир : Поліграфічний центр ЖДЦНТЕІ, 2007. 104 с.

56. Корольов Б. До проблеми управління виховною роботою у вищій школі в сучасних умовах. *Педагогіка і психологія*. 2002. № 3 (36). С. 61–63.

57. Корольчук О. П., Поночовний М. І. Форми й методи виховного процесу в університеті. *Інформаційний вісник*. Київ : Вища освіта, 2004. № 16. С. 48–58.

58. Корпач Н. Формування громадянської позиції підлітків у молодіжних організаціях : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2008. 187 с.

59. Красовицький М. Ю. На власні очі: проблеми морального виховання учнів у теорії і практиці вітчизняної та американської педагогіки. Київ : Педагогічна думка, 1998. 159 с.

60. Кремень В. Освіта як найважливіша умова розвитку людського капіталу. *Філософія педагогічної майстерності* : зб. наук пр. / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України ; Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського / ред. кол.: Н. Ничкало (голова) [та ін.]. Київ ; Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. С. 6–13.

61. Крижко В., Мамаєва І. Аксіологічний потенціал державного управління освітою : посібник. Київ : *Освіта України*, 2005. 244 с.

62. Курзов Г. Система контролю у виховній роботі. *Управління освітою*. 2005. № 24, грудень. С. 4.

63. Кучинська І. О. Громадянське виховання : минулий досвід і сучасні вимоги. *Українська література*. 2005. № 5. С. 40–42.

64. Ладиченко Т., Бакка Т., Камбалова Я. Становлення системи громадянської освіти в Україні: досвід та перспективи. *Історія в школах України*. 2006. № 9. С. 2–4.

65. Лашина С. Виховна система в сучасних умовах. *Завуч*. 2006. № 9, березень. С. 4–7.
66. Лесечко А. М. Громадянське виховання в школі: актуальність, проблеми, досвід. *Управління школою*. 2008. № 22/24. С. 54–57.
67. Луговий В. І. Управління освітою. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; [головний ред. В. Г. Кремень]. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 944–945.
68. Мальцева О. Громадянська освіта як шлях до демократичного громадянства. *Історія України*. 2002. № 9, березень. С. 14–15.
69. Маслов В. Теоретичні і методичні засади моделювання фахової компетентності керівників закладів освіти : монографія / Г. Єльнікова, О. Зайченко, В. Маслов та ін. Київ ; Чернівці : Книги – ХХІ, 2010. 460 с.
70. Мисик Л. М. Активні методи навчання в стратегії громадянської освіти в Україні. *Демократичний розвиток України* : матеріали конференції : збірник наукових праць. Київ : Вид-во Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2006. С. 19–22.
71. На пути к современной цивилизации : материалы к курсу «Человек и общество. Основы современной цивилизации» : для 11 класса средней школы / под ред. Л. Н. Боголюбова, А. Ю. Лабезниковой. Москва : Просвещение, 1992. 96 с.
72. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. *Освіта України*. 2001. № 29. 18 липня.
73. Новикова Л. Воспитание? Воспитание... Воспитание! / Л. Новикова, В. Караковський, Н. Селиванова. Москва : Новая школа, 1996. 160 с.
74. Олійник В. В. Концептуальні підходи до формування ціннісної управлінської еліти в освітньому середовищі. Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, соціологія. Харків : НТУ «ХП», 2008. № 2 (12). С. 45–51.

75. Пикельная В. С. Теоретические основы управления (школоведческий аспект). Москва : Высшая школа, 1990. 175 с.
76. Пирожков С. Україна у геополітичному вимірі: деякі пріоритети. *Персонал*. 2000. № 2 (56). С. 28.
77. Платон. Сочинения : в 3 т. / Платон ; [пер. с древнегреч. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса]. Москва : Мысль, 1972. Т. 1–3.
78. Портнов М. Л. Азбука школьного управления. Москва : Просвещение, 1991. 191 с.
79. *Проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу* : матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції, (20–21 лютого 2004 р.). / І. І. Тимошенко (голова ред. кол.); Асоціація навчальних закладів України приватних форм власності [та ін.]. Київ : Видавництво Європейського університету, 2004. 196 с.
80. Пшенична Л. В. Державне сприяння адаптації системи вищої освіти в Україні до вимог Болонського процесу : автореф. дис. ... канд. наук з державного управління : 25.00.02. Харків, 2009. 20 с.
81. Рагозін М. Громадянське виховання: методологія і організація у світлі європейського досвіду. *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 16–20.
82. Растринин Л. А. Современные принципы управления сложными объектами. Москва : Советское радио, 1980. 230 с.
83. Ржевская А. В. Управление процессом воспитания студентов высшего педагогического учебного заведения : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Луганск, 2002. 243 с.
84. Рогова Т. В. Персоналізований підхід в управлінні педагогічним управлінням школи : монографія. Харків : Нове слово, 2006. 300 с.
85. Рябов С. Г. Політологія : словник термінів і понять. Київ : Наук. думка, 1996. 192 с.
86. Рябов С. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства. *Освіта для демократії*. Київ : Альтпрес, 2000. С. 52–53.

87. Сигова А. Гражданское воспитание студентов: проблемы и поиски : (программа гражданского воспитания для высших учебных заведений). *Післядипломна освіта в Україні*. 2008. № 1. С. 95–103.
88. Снігур Л. Психологія становлення громадянськості особистості : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2005. 372 с.
89. Соколова І. Управління виховним процесом в структурній моделі інституту кураторів у вузі. *Проблеми сучасного мистецтва і культури* : збірник наукових праць. Київ : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. С. 61–65.
90. Сопівник І. В. Виховання громадянина в аграрному закладі вищої освіти : навчально-методичний посібник / І. В. Сопівник, В. П. Лисенко, Р. В. Сопівник ; [ред. Л. О. Задорожна]. Київ : 2007. 217 с.
91. Сорочан Т. Антикризові поради керівникові навчального закладу. *Управління освітою*. 2009. № 11, червень. С. 3–5.
92. Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність. *Управління освітою*. 2005. № 24, грудень. С. 3.
93. Сухомлинська О. Ідеї громадянського виховання й школа в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 20–25.
94. Тамбовцев В. Л. Государство как инициатор развития гражданского общества. *Общественные науки и современность*. 2007. № 2. С. 69–77.
95. Терещенко О. Л. Системний підхід до управління громадянським вихованням у загальноосвітньому навчальному закладі. *Управління школою*. 2008. № 22/24. С. 50–54.
96. Тягло О. В. Як розбудувати громадянську освіту в Україні? *Наукові записки*. Київ : Видавничий дім «К-М Academia», 2000. Т. 20. Політичні науки. С. 84–89.
97. Хриков Є. М. Управління навчальним закладом : навчальний посібник. Київ : Знання, 2006. 365 с.

98. Хриков Є. М. Системний підхід до управління навчальним закладом. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Суми, 2004. С. 65–70.
99. Худоминский П., Васильев Ю., Лихацкая Э. Основы внутришкольного управления / под ред. П. В. Худоминского. Москва : Педагогика, 1987. 164 с.
100. Чельцов М. В. Формирование гражданской позиции студенческой молодежи высшего учебного заведения : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Новосибирск, 2006. 19 с.
101. Чорна К. І. Виховання громадянина, патріота, гуманіста : навчально-методичний посібник. Київ : ТОВ «ХІК», 2004. 96 с.
102. Шабанов В. П. Основні напрями та фактори громадянської соціалізації студентів. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2009. № 4. С. 24–26.
103. Шеннон Р. Ю. Имитационное моделирование систем – наука и искусство : пер с англ. / под. ред. Е. К. Масловского. Москва : Мир, 1978. 162 с.
104. Шестопалюк О. В. Гуманістичні аспекти громадянського виховання у вищій школі. *Теорія і практика управління соціальними системами*. Харків : НТУ «ХПІ». 2008. № 1. С. 26–32.
105. Шестопалюк О. В. Фактори формування громадянської свідомості студентської молоді. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2008. № 4. С. 50–57.
106. Шестопалюк О. Підготовка майбутніх учителів до вирішення проблем громадянського виховання. *Зб. наук. пр. / ред. кол.: І. Зязюн (голова) [та ін.]*. Київ ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2009. Вип. 21. С. 552–556.
107. Штофф В. А. Моделирование та філософія. Москва : Наука, 1966. 304 с.
108. Щуркова Н. Е. Педагогическая технология. Москва : Педагогическое общество России, 2002. 224 с.

109. Юрченко С. Управління виховною роботою : виховання як система. *Завуч*. 2006. № 9, березень. С. 1–4.

110. Hoge, John D. ERIC Clearinghouse for Social Studies / Social Science Education Bloomington IN, 2008.

111. Technical Publication Series Office of Democracy and Governance Bureau for Democracy, Conflict, and Humanitarian Assistance U.S / Agency for International Development, Washington, 2006.